

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Західноукраїнський національний університет
Навчально-науковий інститут новітніх освітніх технологій
Кафедра психології та соціальної роботи

БІЛОУС Ірина Миколаївна

**Психологічні ресурси та соціальна підтримка
дітей, постраждалих від сімейного насильства /
Psychological resources and social support for
children affected by domestic violence**

спеціальність: 053 - Психологія
освітньо-професійна програма - Психологія

Кваліфікаційна робота

Виконала студентка групи ПСзм-
І. М. Білоус

Науковий керівник:
М. Тарай

Кваліфікаційну роботу допущено
до захисту:

"__" _____ 20__ р.

Завідувач кафедри

А. Н. Гірняк

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. ФЕНОМЕН СІМЕЙНОГО НАСИЛЬСТВА НАД ДІТЬМИ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ВИКЛИКІВ

1.1. Теоретичні аспекти дослідження проблематики.

1.2. Причини виникнення жорстокості в сімейних стосунках та її наслідки для дітей.

Висновок до розділу 1.

РОЗДІЛ 2. ПСИХОСОЦІАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ СІМЕЙНОГО НАСИЛЬСТВА У ДІТЕЙ

2.1. Роль психологічних ресурсів у формуванні адаптивних механізмів подолання дитячої травми насильства в сім'ї.

2.2. Комплексна соціально-психологічна підтримки та реабілітації дітей-жертв сімейного насильства: технологічний підхід.

Висновок до розділу 2.

РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОСОЦІАЛЬНИХ ЧИННИКІВ ЗАПОБІГАННЯ СІМЕЙНОМУ НАСИЛЬСТВУ ЩОДО ДІТЕЙ

3.1. Робота з батьками як психологічна підтримка сімейного благополуччя та запобігання насильству: аналітичний вимір.

3.2. Психологічні особливості сприйняття дітьми насильства в сімейному середовищі: емпіричний вимір

3.3. Підвищення психологічної культури сімей як ключовий вектор профілактики насильства

Висновок до розділу 3.

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ДОДАТКИ

ВСТУП

Актуальність дослідження. Відродження духовних, моральних і культурних цінностей українського суспільства, визначених Конституцією України, висуває на перший план завдання збереження сім'ї як базової соціальної інституції, що забезпечує формування особистості, передачу культурних традицій і моральних орієнтирів. Однак у сучасних умовах соціально-економічної нестабільності, зниження рівня матеріального добробуту, руйнації традиційних сімейних цінностей та моделей поведінки, спостерігається зростання кризових явищ у сімейному житті. Особливе занепокоєння викликає поширення сімейного насильства, зокрема щодо дітей, яке не лише підриває базові соціальні інститути, а й створює загрозу психологічному, емоційному й моральному розвитку підростаючого покоління.

Сучасні науковці наголошують, що сімейне насильство має не лише фізичний, а й глибокий психологічний вимір, який формує у дитини відчуття безсилля, тривожності, недовіри до світу, спричиняє соціальну дезадаптацію та порушення емоційно-вольової сфери. За даними офіційної статистики, в Україні понад третина випадків насильницьких злочинів відбувається в сімейному колі, а кожна друга дитина хоча б раз у житті зазнавала психологічного чи фізичного тиску з боку батьків. Такі тенденції вимагають не лише соціального контролю, а й формування системи психологічної підтримки, спрямованої на збереження психічного здоров'я дитини, розвиток її внутрішніх ресурсів і формування здатності долати наслідки травматичного досвіду.

Проблема сімейного насильства потребує комплексного підходу, який включає як соціально-правові, так і психологічні аспекти. Важливо не лише виявляти випадки насильства, а й створювати умови для ефективної реабілітації дітей-жертв, активізуючи їхні психологічні ресурси – внутрішні механізми самопідтримки, стійкості, самооцінки, здатності до емоційного саморегулювання. У цьому процесі ключову роль відіграє соціальна підтримка, що реалізується через діяльність соціальних служб, шкільних психологів, освітніх і громадських інституцій.

Психосоціальні ресурси виступають основою для подолання наслідків

насильства, формування впевненості у власній цінності та можливості побудови безпечних стосунків у майбутньому. Діти, які отримують своєчасну допомогу, мають вищий рівень адаптивності, краще справляються зі стресом і демонструють здатність до відновлення довіри до соціального середовища. Таким чином, вивчення взаємозв'язку психологічних ресурсів і соціальної підтримки у подоланні сімейного насильства є не лише науково значущим, але й соціально необхідним завданням.

Об'єкт дослідження – процес подолання сімейного насильства щодо дітей.

Предмет дослідження – психологічні ресурси та соціальна підтримка як чинники подолання сімейного насильства щодо дітей.

Мета дослідження – виявити психологічні ресурси та механізми соціальної підтримки, що сприяють подоланню наслідків сімейного насильства у дітей, а також розробити психолого-соціальні заходи щодо їх відновлення та розвитку.

Завдання дослідження:

- здійснити теоретико-методологічний аналіз феномена сімейного насильства щодо дітей у контексті сучасних соціально-психологічних викликів;
- визначити основні чинники формування жорстокого поводження з дітьми в сімейному середовищі та охарактеризувати його наслідки для психічного, емоційного і соціального розвитку дитини;
- розкрити зміст і структуру психологічних ресурсів як засобу подолання травматичного досвіду сімейного насильства;
- обґрунтувати роль психосоціальної підтримки та технологічних підходів до реабілітації дітей, які постраждали від насильства;
- дослідити особливості сприйняття дітьми насильства в сім'ї та рівень психологічної обізнаності батьків щодо сучасних методів виховання;
- апробувати та оцінити ефективність просвітницько-корекційної програми, спрямованої на посилення психологічної культури батьків і розвиток навичок безпечної поведінки дітей.

1. Розробити науково обґрунтовані рекомендації для фахівців щодо

оптимізації профілактики сімейного насильства та збільшення ресурсного потенціалу сімей.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети використано комплекс теоретичних і емпіричних методів: аналіз і узагальнення наукової літератури, спостереження, анкетування, просвітницько-корекційна програма

Теоретична основа дослідження спирається на концепції стресостійкості (Р. Лазарус, С. Кобаса), теорію психологічних ресурсів (К. Хобфол), дослідження соціальної підтримки як чинника адаптації (І. Г. Малкіна-Пих, Н. Роджерс, В. Франкл), а також праці українських учених (О. Кікінежді, Т. Титаренко, Н. Чепелева), які розкривають психологічні механізми подолання травматичного досвіду.

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося на базі загальноосвітньої школи №19 м. Тернополя. У ньому брали участь учні 6–10 класів (20 осіб) та їхні батьки (20 осіб).

Теоретична значущість дослідження полягає в поглибленні наукового розуміння сімейного насильства щодо дітей як багатокомпонентного психосоціального феномена, що формується під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників розвитку сімейної взаємодії. У роботі розкрито концептуальні засади функціонування психологічних ресурсів дітей, обґрунтовано їхню роль у становленні життєстійкості та здатності долати травматичні впливи сімейного середовища. Важливим результатом є теоретичне формування ресурсноорієнтованого підходу як платформи для реабілітації постраждалих дітей та його інтеграція в сучасні моделі психосоціального супроводу. Робота також уточнює чинники соціальної підтримки, які визначають потенціал подолання насильства, та демонструє взаємозв'язок аналітичних і емпіричних даних, що створює підґрунтя для подальшого розвитку теорії травми, дитячої та сімейної психології й удосконалення наукових підходів до профілактики насильства в родині.

Практична значущість дослідження проявляється у безпосередньому прикладному ефекті отриманих результатів. Зокрема, проведена робота дала змогу виявити специфіку проблемних аспектів сімейної взаємодії, які

спричиняють негативний вплив на психічний і соціальний розвиток дітей, та визначити потреби сімей, що перебувають у групі ризику. Впроваджена у межах дослідження комплексна просвітницько-корекційна програма підтвердила свою ефективність у підвищенні педагогічної та психологічної культури батьків, а також у формуванні в дітей навичок розпізнавання й запобігання насильству. Отримані результати можуть бути використані у діяльності закладів освіти, соціальних служб, центрів психологічної реабілітації та структур захисту прав дитини, а також слугувати основою для створення навчально-методичних матеріалів і подальших профілактичних заходів. Запропонований підхід формує підґрунтя для міжвідомчої взаємодії у супроводі сімей і сприяє підвищенню ефективності системи соціально-психологічної допомоги в Україні.

Структура та обсяг роботи. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків до кожного з них, загального висновку, списку використаних літературних джерел, що нараховує 65 найменування, 10 з яких – іноземними мовами. Робота ілюстрована 5 таблицями, 7 рисунками та 4 додатками.

РОЗДІЛ І.

ФЕНОМЕН СІМЕЙНОГО НАСИЛЬСТВА НАД ДІТЬМИ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ВИКЛИКІВ

1.1. Теоретичні аспекти дослідження проблематики.

Проблема насильства над дітьми тривалий час залишалася латентною темою, яка існувала на периферії суспільної свідомості. Насильство, що відбувалося у сімейному середовищі, часто приховувалося під виглядом «виховних заходів» або «внутрішньосімейних справ», і тому не ставало предметом наукового аналізу чи соціального осуду. Лише у другій половині ХХ століття, під впливом демократичних трансформацій, феміністичних і правозахисних рухів, проблема насильства в сім'ї, зокрема над дітьми, набула суспільного розголосу та наукової актуальності.

Сьогодні насильство розглядається як багатовимірне соціально-психологічне явище, що має культурні, емоційні, когнітивні та правові виміри. У широкому сенсі воно відображає асиметрію влади й контролю в міжособистісних відносинах, коли одна сторона, використовуючи фізичний, психологічний, економічний або сексуальний тиск, обмежує свободу іншої особи, порушуючи її базові права та людську гідність.

У контексті дитинства сімейне насильство має особливо руйнівний характер. Дитина, як емоційно та соціально залежна істота, не має ресурсів для захисту і часто сприймає насильство як норму поведінки. Це формує в неї хибну модель стосунків, де агресія та покора розглядаються як допустимі засоби взаємодії. Насильство не лише порушує право дитини на безпечне середовище, гарантоване Конвенцією ООН про права дитини, а й викривлює процес її особистісного розвитку, соціалізації та самосприйняття[10; 13; 16; 30 та ін.].

Сучасна наукова думка пропонує різні теоретичні підходи до розуміння природи насильства. Так, психологічний підхід трактує його як деструктивну форму міжособистісної взаємодії, що виникає внаслідок внутрішніх конфліктів, низької самооцінки, емоційної нестабільності або психічних деформацій особистості кривдника[8; 16; 54]. Соціологічний – розглядає насильство як

продукт соціальної нерівності, дисфункціональності інституту сім'ї, дефіциту соціальної підтримки та впливу культурних норм, які толерують агресію [10; 34; 40]. Психоаналітичний підхід (З. Фройд, Е. Еріксон) пов'язує насильницьку поведінку з глибинними механізмами проєкції, компенсації або відреагування несвідомої агресії.

Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» визначає насильство як «будь-які умисні дії фізичного, психологічного, сексуального або економічного характеру, що вчиняються в сімейному або близькому оточенні й порушують права, свободи чи законні інтереси людини» [23]. Це визначення відображає комплексний характер явища, підкреслюючи, що насильство не обмежується лише тілесними ушкодженнями, а включає психологічний тиск, приниження, ізоляцію, економічну залежність тощо.

Дитина, яка стає жертвою насильства, зазнає подвійного травматичного впливу – зовнішнього (через сам акт агресії) та внутрішнього (через руйнування базової довіри до близьких). У психологічному вимірі це проявляється у підвищеній тривожності, депресивних станах, агресивності або соціальній замкненості. Такі діти часто мають викривлене уявлення про любов і турботу, демонструють труднощі в побудові довірливих стосунків, схильність до повторення насильницьких сценаріїв у дорослому житті.

У науковій психології проблема насильства над дітьми також розглядається через призму теорії соціального навчання А. Бандури, згідно з якою агресивні моделі поведінки засвоюються шляхом спостереження та наслідування. Таким чином, діти, які стають свідками або жертвами насильства, з великою ймовірністю відтворять подібні патерни у власній поведінці.

Сучасні дослідження (О. Кікінежді, Т. Титаренко, І. Бех, L. Walker, D. Gelles) підкреслюють, що насильство над дитиною не можна розглядати ізольовано від соціального контексту. Його виникнення пов'язане із соціальною дезорганізацією, економічними труднощами, алкоголізмом, психоемоційною напругою, недостатнім розвитком культури сімейних стосунків і відсутністю дієвої системи соціальної підтримки.

Теоретичний аналіз проблеми дає змогу висновувати, що сімейне

насильство над дітьми є не лише актом індивідуальної агресії, а й проявом системної кризи сім'ї як соціального інституту. Воно має комплексну природу, зумовлену взаємодією психологічних, соціальних і культурних чинників. У цьому контексті особливого значення набуває формування психологічних ресурсів дітей-жертв насильства - внутрішніх механізмів, які забезпечують емоційну стійкість, здатність до самозахисту, саморефлексії й поступове відновлення довіри до соціального середовища[34].

У сучасному науковому дискурсі дана проблематика розглядається не лише як індивідуальний акт агресії чи жорстокого поводження, а як системне соціально-психологічне явище, що формується в умовах деформації сімейних цінностей, дефіциту емоційної культури, низького рівня батьківської компетентності та соціальної нестабільності [5]. Таке насильство – тривалий, повторюваний процес приниження, ігнорування або контролю над дитиною, який призводить до її фізичних, психічних, емоційних, соціальних чи духовних втрат. Його наслідки мають не лише індивідуальний, а й суспільний характер, оскільки дитина, яка зростає в атмосфері страху, нерідко відтворює насильницькі моделі у власних майбутніх сімейних і соціальних стосунках.

У межах сучасної гуманістичної парадигми поняття *«сімейне насильство над дитиною»* охоплює будь-які дії або бездіяльність батьків, опікунів чи інших членів сім'ї, які призводять до шкоди фізичному, психологічному або моральному здоров'ю дитини, обмежують її права, гідність і свободу самовираження[29]. У практиці соціально-психологічних досліджень виокремлюють такі основні форми насильства: фізичне, сексуальне, психологічне, емоційне та економічне.

Фізичне насильство над дитиною – навмисне застосування сили, що призводить до болю, тілесних ушкоджень або навіть смерті. Сучасні дослідження доповнюють традиційне розуміння цього виду насильства елементами непрямой агресії – наприклад, примусом до небезпечних дій, змушуванням до надмірних фізичних навантажень, позбавленням сну, їжі або відпочинку. Новітні міжнародні підходи (ВООЗ, ЮНІСЕФ) акцентують, що будь-яке «виховне» побиття, ляпас чи приниження є формою насильства,

незалежно від мотивів дорослого. Вплив фізичного насильства не обмежується тілесними травмами - він має тривалі психофізіологічні наслідки: формування хронічного страху, соматизацію стресу, агресивні або депресивні реакції[11].

Сексуальне насильство трактується як будь-яке залучення дитини до сексуальних дій без її усвідомленої згоди або розуміння суті того, що відбувається. Це може бути як фізичний контакт, так і експозиційні чи візуальні дії (демонстрація інтимного контенту, сексуалізовані коментарі, фотографування тощо). Важливо, що сучасні дослідження (зокрема, роботи К. Хермана, Л. Фінкельхора) підкреслюють наявність психологічного компонента – маніпуляцій, спокушання або емоційного тиску, що змушують дитину відчувати провину чи відповідальність за дії дорослого. Наслідком стає порушення базової довіри до світу, страх близькості, деструктивне ставлення до власного тіла[61].

Психологічне насильство – свідоме систематичне впливання на дитину через приниження, контроль, ізоляцію, ігнорування або погрози. Цей вид насильства порушує емоційний баланс, самоповагу й почуття безпеки дитини. На сучасному етапі психологічне насильство охоплює також кібербулінг у межах сім'ї – переслідування дитини через цифрові засоби (месенджери, соціальні мережі), що стало новою формою контролю в інформаційну епоху[16].

Дослідники виокремлюють кілька моделей психологічного насильства:

- «емоційна зневага – байдужість до переживань дитини, відсутність підтримки, уникнення спілкування;
- емоційна агресія - крики, приниження, сарказм, висміювання, систематичне порівняння з іншими;
- маніпуляція – використання почуття провини або страху як способу контролю;
- надмірна гіперопіка – прихована форма насильства, коли дитині не дають розвивати самостійність, що призводить до психологічної залежності» [16, с. 32].

Наслідками таких дій стають тривожність, психосоматичні розлади,

девіантна або самоагресивна поведінка, втрата ідентичності.

Економічне насильство над дітьми у сучасному розумінні охоплює не лише матеріальну занедбаність, а й обмеження доступу до ресурсів розвитку – освіти, дозвілля, якісного харчування, культурних благ. Часто воно проявляється у примусовому залученні дітей до праці, виконанні обов'язків, не властивих віку, або у використанні матеріальної залежності як інструменту контролю. Це не лише порушує базові потреби дитини, а й підсилює відчуття беззахисності та соціальної нерівності[18].

У сучасних міждисциплінарних дослідженнях насильство над дітьми розглядається як складна система деструктивних взаємодій, що формується у контексті родинної, соціальної та культурної динаміки. Його класифікація базується не лише на зовнішніх формах прояву, а й на внутрішніх психологічних механізмах і стратегіях поведінки кривдника. З огляду на це, насильство над дітьми поділяють за такими критеріями:

1) «за стратегією агресора – явне (відкрите застосування сили, погроз, принижень) та приховане (пасивно-агресивне, маніпулятивне, емоційне відчуження, контроль через провину);

2) за часовими межами – актуальне (що відбувається у теперішньому часі) та ретроспективне (насильство, пережите в минулому, наслідки якого зберігаються у психіці);

3) за тривалістю – епізодичне (разові випадки) та хронічне (систематичне насильство, яке триває роками і формує стійкі травматичні патерни);

4) за контекстом середовища – сімейне (з боку батьків, родичів), освітнє (з боку педагогів або однолітків), вуличне (з боку сторонніх дорослих або дітей)» [10, с. 38].

Сучасні емпіричні дослідження свідчать, що фізичне та психологічне насильство рідко існують окремо: вони переплітаються, створюючи кумулятивний ефект травматизації. Комбінація різних видів жорстокості підсилює їх руйнівний вплив, формуючи у дитини симптомокомплекси, що охоплюють страх, почуття провини, амбівалентність у ставленні до кривдника, емоційну нестабільність і соціальну ізоляцію.

До найбільш характерних психологічних ознак пережитого насильства належать:

- «гіпертрофовані страхи, що проявляються у замкненості, тривожності, пасивності;
- підвищена дратівливість, впертість, агресивність або повна емоційна байдужість;
- емоційна алекситимія – нездатність адекватно виражати почуття та емоції;
- хронічна невпевненість у собі, низька самооцінка, почуття непотрібності;
- соціальна відчуженість – уникання спілкування через сором, страх осуду чи заборону розповідати про ситуацію в сім'ї;
- психосоматичні розлади – головні болі, порушення сну, енурез, порушення харчової поведінки, що мають психогенне походження» [2, с. 70].

Особливої уваги заслуговує модель циклічності насильства, запропонована Л. Вокер, яка й сьогодні залишається ключовою для розуміння його психологічної динаміки. Дослідниця описала трифазну структуру циклу насильницьких відносин, у межах якої відбувається чергування напруги, вибуху та фази уявного примирення.

1. «Фаза наростання напруги. На цьому етапі відносини характеризуються емоційною нестабільністю: зростає роздратування, агресор починає виявляти вербальні образи, ревності, контроль, підозрілість. Жертва намагається уникнути конфлікту, стає поступливою, намагаючись «не провокувати» насильство, або ж, навпаки, чинить опір, що лише підсилює агресію. Для дитини в такій атмосфері характерні почуття тривоги, гіперпильність, страх перед непередбачуваними реакціями дорослого.

2. Фаза вибуху (акту насильства). Це період гострого прояву насильницької поведінки. Вибух агресії може набувати різних форм – від крику, принижень і маніпуляцій до фізичних атак. За Г. Паттерсоном, у цей момент у жертви формується стан «когнітивного туману» - дезорієнтації, коли вона втрачає здатність до раціональної самозахисної реакції. Діти, які стають свідками або об'єктами цієї фази, засвоюють модель «сили як права», що згодом

трансформується у схильність до агресії або тотальної покори.

3. Фаза каяття (псевдопримирення). Після акту насильства агресор виявляє емоційну м'якість, вибачається, обіцяє змінитися, демонструє турботу. Для жертви це створює хибне відчуття безпеки, надію на покращення ситуації. У дітей така фаза викликає амбівалентність: одночасне почуття любові та страху, що формує емоційну залежність від кривдника. Вона закріплює цикл і підтримує підлеглу роль жертви, оскільки після періоду «спокою» напруга починає зростати знову» [40, с. 34].

Сучасна психологія трактує цей цикл як травматичний повторюваний патерн, у якому жертва поступово втрачає здатність до опору, а агресор зміцнює контроль через емоційні та поведінкові механізми.

Дослідження останніх років (зокрема, дані ВООЗ, ЮНІСЕФ, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України) підкреслюють, що насильство в сім'ї є багатофакторним явищем, детермінованим:

- індивідуально-психологічними особливостями агресора (фрустрація, низький рівень емоційного інтелекту, досвід дитячої травматизації);
- соціально-економічними умовами (безробіття, стрес, алкоголізм, війна, вимушене переселення);
- інституційними дисфункціями (недостатня робота соціальних служб, відсутність механізмів раннього виявлення випадків насильства);
- культурно-нормативними стереотипами, що толерують жорстокість як «метод виховання».

Узагальнюючи, можна стверджувати, що жорстоке ставлення до дітей є результатом дії взаємопов'язаних соціально-психологічних, економічних і культурних чинників. Воно проявляється не лише у фізичних або сексуальних формах, а передусім у психологічному пригніченні, примусі, знеціненні й контролі. Найменш помітним, але найтравматичнішим залишається психологічне насильство, що руйнує внутрішній світ дитини, підриває її самооцінку, викривлює уявлення про безпеку, любов і справедливість.

Таким чином, вивчення сімейного насильства вимагає не лише класифікації його проявів, а й розуміння його психологічної динаміки, яка

відтворює моделі залежності, провини та покори, що можуть передаватися між поколіннями як форма інтергенераційної травми.

1.2. Причини виникнення жорстокості в сімейних стосунках та її наслідки для дітей

Дитинство є базовим періодом становлення особистості, коли закладаються фундаментальні уявлення про світ, людські взаємини, норми моралі та способи реагування на соціальні ситуації. Саме в цей час формується система базових довірчих установок, яка визначає, як людина сприйматиме себе та інших у дорослому житті. Тому травматичний досвід насильства в сім'ї є не лише порушенням прав дитини, а й чинником, що дестабілізує її особистісний і соціальний розвиток.

Психологічні дослідження [3; 9; 16 та ін.] доводять, що досвід жорстокого поводження в ранньому віці формує у дитини відчуття небезпеки, безсилля й недовіри до світу. Руйнується природна віра у добро та справедливість, що призводить до виникнення глибинного внутрішнього конфлікту між потребою в любові та страхом бути знову покараною чи приниженою. Такий досвід створює передумови для появи тривожності, депресивних станів, агресивності або, навпаки, емоційної пасивності.

Е. Фромм зазначав, що насильство над дитиною руйнує її внутрішню цілісність та довіру до світу, а тому стає джерелом глибинної психологічної травми, яка часто залишається неподоланою упродовж життя. Найбільш уразливим є ранній віковий період (від 4 до 7 років), коли формується базове почуття безпеки та емоційної стабільності. Якщо у цей час дитина стикається з агресією, приниженням чи холодністю з боку батьків, це призводить до викривлення моделей прив'язаності, а в майбутньому – до труднощів у побудові довірливих стосунків[15].

Сучасні дослідження вказують, що причини сімейного насильства над дітьми мають комплексний характер і охоплюють психологічні, соціальні, економічні та культурні чинники. До основних детермінант належать:

- «соціально-економічна нестабільність, що супроводжується стресом,

безробіттям, бідністю та соціальною маргіналізацією сімей;

- алкоголізм, наркоманія, психічні розлади або низький рівень самоконтролю у батьків;
- порушення емоційного клімату в сім'ї, відсутність взаємоповаги, постійні конфлікти й образи;
- дисфункційні виховні установки, коли фізичне покарання або приниження сприймаються як прийнятні методи виховання;
- незадовільна психологічна готовність до батьківства, низький рівень емоційної зрілості, невміння виражати любов ненасильницькими способами;
- особистісні особливості дітей (гіперактивність, хвороби, інвалідність), що у неадекватних батьків можуть провокувати роздратування або агресію» [60, с. 430].

Досвід багатьох психологів і соціальних працівників свідчить, що насильство в сім'ї є не лише індивідуальною проблемою конкретних батьків, а й соціокультурним феноменом, який відображає рівень гуманізації суспільства. Сім'я, у якій панує насильство, стає осередком відтворення деструктивних моделей поведінки: діти-жертви часто переносять пережиті сценарії у власне доросле життя, відтворюючи насильницькі стосунки вже у ролі агресора або пасивної жертви.

Наслідки насильства над дітьми проявляються на різних рівнях – від психологічного до соціального. На емоційному рівні у дітей формуються страх, сором, провина, емоційна глухота, депресивні реакції. На поведінковому рівні можливі агресивність, бунтарство або, навпаки, соціальна ізоляція, уникнення контактів, схильність до залежностей. На соціальному рівні насильство підриває довіру до інституту сім'ї, сприяє зростанню девіантної поведінки та міжпоколінній передачі травматичного досвіду.

Таблиця 1

Особливості батьків, що допускають фізичне насильство стосовно своїх дітей (Ш. Леві)

Анамнез	Психологічні особливості	Особливості поведінки батьків
---------	--------------------------	-------------------------------

Більшість батьків у дитинстві самі піддавалися насильству з боку власних батьків	Низька самооцінка. Імпульсивність. Утруднення при розпізнанні власних психологічних потреб і потреб дитини	У період стресу думають в першу чергу про себе. Очікують від дитини “дорослої” поведінки, пред’являє до неї надмірні вимоги. Дитина є для батьків об’єктом втілення власних потреб
--	--	--

Проблема сімейного насильства над дітьми сьогодні розглядається не лише як індивідуальна девіація окремих батьків, а як складне багаторівневе соціально-психологічне явище. Сучасна наука все частіше наголошує, що витоки жорстокості не зводяться виключно до психопатології чи моральної деформації окремих осіб, а мають системну природу та відображають кризу сімейних відносин, соціальних цінностей та культурних норм.

Джеймс Джилліген у своїх дослідженнях показав, що насильство над дітьми спершу розглядалося як наслідок психічних розладів батьків, однак подальший розвиток наукових підходів засвідчив: вирішальну роль відіграє соціальний контекст, у якому формується сім’я. Ізольованість, відсутність соціальної підтримки, дефіцит позитивних зразків батьківства, а також деформація системи цінностей створюють умови, у яких насильство починає сприйматися як допустимий або „нормальний” спосіб регулювання поведінки дитини[14].

Згодом у наукових підходах утвердилося уявлення про інтерактивну соціальну модель, яка пояснює насильство як наслідок руйнування міжособистісних зв’язків між батьками й дитиною, втрати емоційного контакту, довіри та взаєморозуміння. Дослідники наголошують, що на ризик жорстокого поводження впливають чинники трьох рівнів – індивідуального, сімейного та соціального, і саме їхній взаємовплив, а не ізольована дія будь-якого окремого фактора, спричиняє появу насильницької поведінки. Водночас наявність певного ризику не є вироком, вона лише вказує на підвищену ймовірність формування насильницьких моделей.

Загалом, пояснення причин насильства в сім’ї базується на двох основних підходах – соціологічному та психологічному.

Згідно із соціологічним підходом, насильство розглядається як відображення соціокультурних норм і традицій, що легітимізують

жорстокість[10; 34; 41]. Воно є продуктом соціальної стратифікації, бідності, безробіття, гендерної нерівності та відсутності ефективної соціальної політики. У багатьох культурах досі зберігається уявлення про те, що фізичне покарання – прийнятна форма дисциплінування, а влада батька в родині є беззаперечною. Такі уявлення сприяють трансляції насильницьких моделей виховання з покоління в покоління, закріплюючи їх як соціальну норму.

Психологічний підхід акцентує увагу на внутрішніх механізмах, що зумовлюють агресивну поведінку: емоційна незрілість, неадекватна самооцінка, невміння регулювати афекти, відсутність емпатії, травматичний досвід власного дитинства. Часто батьки, які самі були жертвами насильства, несвідомо відтворюють ті самі патерни у стосунках зі своїми дітьми. Додатковими чинниками є зловживання алкоголем чи психоактивними речовинами, високий рівень фрустрації, психічні розлади або порушення емоційної регуляції[54; 63].

В українських дослідженнях, зокрема у працях Т. В. Гончарової, виокремлюють чотири контексти аналізу причин насильства: соціокультурний, сімейний, індивідуальний і кризовий[11].

Соціокультурний контекст охоплює вплив суспільних установок і норм, що визначають ставлення до насильства, уявлення про батьківські ролі, ієрархію статей і поколінь. У патріархальних суспільствах часто зберігається уявлення, що контроль через силу є допустимим проявом „мужності” або „виховної строгості”. Такий підхід легітимізує агресію та сприяє її міжпоколінній передачі.

Сімейний – стосується структурних і динамічних характеристик родини: розпад сімейних зв'язків, неповні сім'ї, часті конфлікти між подружжям, неадекватний розподіл влади, брак емоційної близькості. У таких умовах дитина часто стає „замінником” або „випускним клапаном” для агресії дорослих, які не здатні конструктивно вирішувати власні труднощі.

Індивідуальний ж формат охоплює особистісні риси батьків – рівень емоційного інтелекту, здатність до емпатії, сформованість відповідальності, уміння долати стрес без агресії. Низький рівень саморефлексії та самоконтролю, травматичний досвід у дитинстві або почуття безпорадності часто стають передумовами насильницької поведінки.

Кризовий контекст відображає ситуації життєвих потрясінь – втрату роботи, хворобу, смерть близьких, фінансові проблеми, вимушене переселення, війсьні дії. У таких обставинах зростає емоційна напруга, втрачається здатність до самоконтролю, і насильство стає способом „розрядки” фрустрації[18].

Сучасна наукова думка розглядає насильство над дітьми як складне соціально-психологічне явище, що формується під впливом численних і взаємопов'язаних чинників. Це не ізольований випадок девіантної поведінки, а результат поєднання індивідуально-психологічних, соціокультурних, економічних, правових та моральних детермінант. Сьогодні дослідники наголошують, що жорстоке ставлення до дітей не можна пояснювати лише психопатологією окремих батьків чи сімейними конфліктами – його природа закладена у ширшому контексті суспільних відносин, культурних норм, системи цінностей та рівня розвитку соціальної підтримки сім'ї.

Актуальне бачення проблеми акцентує на інтегративному підході до її профілактики, який передбачає розвиток психологічної культури батьків, удосконалення системи соціальних сервісів, підвищення правової обізнаності громадян, створення ефективних механізмів реагування на випадки насильства та формування нульової толерантності суспільства до будь-яких проявів агресії у сімейних стосунках[2]. Превентивна робота сьогодні має спиратися не лише на усунення наслідків насильства, а й на формування здорових моделей виховання, емоційної грамотності, навичок ненасильницької комунікації та партнерського батьківства.

Індивідуальний контекст дитини у сучасному підході розглядається не лише як позиція жертви, а як активна складова системи сімейних взаємин. Дитина може певною мірою впливати на ситуацію взаємодії, але, водночас, вона позбавлена правових, емоційних і когнітивних ресурсів для повноцінного самозахисту. Тому жорстоке поводження з дітьми здебільшого слід розуміти як прояв зловживання владою дорослих, які використовують силу замість діалогу, контролю чи підтримки.

Кризовий контекст пояснює насильницькі дії батьків як реакцію на втрату стабільності, накопичення психологічного виснаження, соціально-економічні труднощі або емоційні перевантаження. В умовах соціальних трансформацій, нестачі ресурсів та дефіциту компетентності у вирішенні конфліктів дорослі

часто не здатні адекватно регулювати власні емоційні стани, що призводить до агресивної поведінки щодо дитини.

Психологічні дослідження вказують на декілька груп факторів, що сприяють проявам насильства. «По-перше, це схильність членів сім'ї проектувати власні емоції, невдачі чи фрустрації на дитину, яка сприймається як «зручний об'єкт» для зняття напруги. По-друге, кризові події – втрата роботи, розлучення, смерть близької людини чи інші травматичні обставини – можуть виступати тригерами агресивних дій. По-третє, значна частина випадків насильства пояснюється браком елементарних знань про особливості розвитку дитини, вікову психологію, потреби та межі допустимого виховного впливу»[11, с. 50].

Важливу роль відіграє також феномен міжпоколінної передачі насильства. Якщо у дитинстві людина зазнавала принижень, побоїв або емоційного нехтування, вона несвідомо відтворює подібні моделі у власній родині. Цей механізм, який О.М. Любарська називає «естафетою агресії», підтримується як внутрішніми (ендогенними) – особистісними, емоційними, характерологічними, так і зовнішніми (екзогенними) факторами, пов'язаними із соціальним середовищем, економічним станом чи культурними традиціями[35].

Механізми передачі насильницької поведінки між поколіннями мають різну природу. Один із них – статево-рольова ідентифікація, коли дитина, спостерігаючи за конфліктними або агресивними відносинами батьків, переймає їх як норму. Хлопчик, який ототожнює себе з агресивним батьком, або дівчинка, яка наслідує роль підкореної матері, у дорослому житті несвідомо відтворюють подібні моделі поведінки. Інший механізм – ідентифікація з агресором, коли дитина, не маючи змоги захиститися, переймає поведінку насильника як форму психологічного захисту. З часом така внутрішня установка може стати стабільною рисою особистості.

Отже, сучасне тлумачення проблеми насильства над дітьми передбачає її розгляд як соціально-ціннісного виклику, що потребує не лише педагогічного чи правового втручання, а й переосмислення суспільної культури виховання. Ефективна протидія цьому явищу можлива лише за умов, коли родина, школа, громада і держава діятимуть спільно – формуючи середовище, у якому дитинство буде простором безпеки, поваги та любові.

Висновок до розділу 1.

Сімейне насильство над дітьми є багатовимірним соціально-психологічним явищем, яке охоплює як внутрішні особистісні, так і зовнішні соціальні чинники. Дослідження сучасних науковців свідчать, що жорстоке поводження з дітьми формується не під впливом одного аспекту, а через складну взаємодію ендогенних (психологічних, поведінкових та психопатологічних особливостей батьків і дітей) та екзогенних (соціальних, економічних, культурних та інституційних) факторів. Основними джерелами ризику є міжпоколінна трансляція агресії, нестабільні або кризові умови сімейного життя, дефіцит знань про дитячий розвиток та недостатня соціальна підтримка родини.

Наслідки насильства в сім'ї виявляються в багатьох сферах: у фізичному здоров'ї дитини – через затримку розвитку або соматичні порушення; у психоемоційному стані – через тривожність, страхи, депресивні прояви, низьку самооцінку; у соціальному функціонуванні – через труднощі у встановленні контактів з однолітками та дорослими, ризик асоціальної поведінки та зниження здатності до навчання.

Отже, розуміння причин та наслідків сімейного насильства є критично важливим для розробки комплексних профілактичних і корекційних програм. Ефективна робота з сім'ями повинна передбачати підвищення психологічної компетентності батьків, розвиток систем підтримки родини, усвідомлення міжпоколінних механізмів передачі агресії та створення безпечного середовища для гармонійного розвитку дитини у сучасному соціумі.

РОЗДІЛ 2

ПСИХОСОЦІАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ СІМЕЙНОГО НАСИЛЬСТВА У ДІТЕЙ

2.1. Роль психологічних ресурсів у формуванні адаптивних механізмів подолання дитячої травми насильства в сім'ї

Сімейне насильство над дітьми є одним із найбільш латентних і водночас руйнівних соціальних явищ, що охоплює фізичні, сексуальні, психологічні, економічні та занедбувальні практики дорослих щодо неповнолітніх. У сучасній Україні ця проблема загострилася на тлі повномасштабної війни, зростання рівня стресу в суспільстві, втрати батьками роботи, міграції сімей, порушення налагоджених моделей виховання, а також через накопичення внутрішньої агресії, яка нерідко спрямовується на дітей як найуразливішу частину родини. Порушення фізичної та психологічної безпеки дитини спричиняє не лише безпосередні негативні наслідки для її розвитку, а й формує довготривалі моделі дисфункціональної взаємодії зі світом та іншими людьми.

У світлі ґрунтовних психологічних досліджень останніх десятиліть поняття психологічних ресурсів постало в центрі уваги вчених, практиків та політикотворців, оскільки акцент на сильних сторонах дитини, її внутрішніх потенціалах та підтримуючих соціальних зв'язках є найбільш ефективним підходом для подолання наслідків травматичного досвіду та відновлення адаптивного функціонування[61; 63]. Психологічний ресурс розуміється не лише як внутрішня якість, а як динамічна система, що формується у взаємодії індивіда з оточенням, дозволяє протистояти стресу, зберігати життєстійкість і знаходити способи емоційного відновлення за умов кризи [58]

У дітей, що постраждали від сімейного насильства, ресурсність має свою специфіку. З одного боку, травма може послаблювати здатність дитини довіряти дорослим, регулювати власні емоції, будувати витривалість перед труднощами. З іншого – наявність хоча б одного значущого дорослого, що забезпечує безпечну підтримку, може стати тим чинником, який зберігає

потенціал для зцілення й розвитку навіть у найбільш драматичних життєвих обставинах[56]. Це дає наукові підстави говорити про необхідність системного вивчення, діагностики й активного формування таких ресурсів у практиці соціально-психологічної допомоги.

Психологічні ресурси дітей, які зазнали насильства, можна умовно поділити на три взаємопов'язані групи: індивідуальні, міжособистісні та середовищні. Індивідуальні ресурси пов'язані із внутрішнім світом дитини, її особистісними якостями, емоційно-вольовими процесами, когнітивною гнучкістю, здатністю до рефлексії та регуляції поведінки. Велике значення мають механізми опанування стресу, віра у власну здатність впливати на події, позитивний образ «Я», самоцінність, мотивація до розвитку, життєві смисли. Діти з вираженими індивідуальними ресурсами демонструють вищий рівень стійкості навіть за умов повторюваної травми[60].

Міжособистісні ресурси виникають у контексті взаємодії з іншими людьми: наявність хоча б однієї фігури безпеки (бабуся, вчитель, тренер), приналежність до групи, підтримуюча комунікація з ровесниками, досвід прийняття та емпатії з боку авторитетних дорослих. Саме ці ресурси стають фундаментом відновлення довіри до світу після насильницького впливу з боку найближчого оточення. Позитивні соціальні зв'язки, доступ до групової підтримки та залучення до соціально значущої діяльності доведено знижують ризик вторинної травматизації[59].

Середовищні ресурси охоплюють інституційну, правову, культурну і просторову компоненти: доступність психологічної допомоги, ефективність системи захисту прав дітей, безпечні освітні заклади, можливість участі у творчих, спортивних та розвивальних програмах, інклюзивність і доброзичливість мікросоціуму. В умовах війни до середовищних ресурсів також належить волонтерська та гуманітарна підтримка, робота кризових центрів, евакуаційних хабів, цифрових сервісів психологічної допомоги[64].

Загалом усіх їх можна об'єднати у цілісну систему, елементами якої є:

- «емоційна стійкість і навички подолання стресу;
- здатність до побудови довірливих стосунків із безпечними дорослими;

- саморегуляція та когнітивна гнучкість;
- особистісні смисли й мотивація до змін;
- позитивна ідентичність та віра у власну цінність» [62, с. 50].

Їх розвиток залежить не лише від індивідуальних характеристик дитини, але й від якості психологічного супроводу, доступності соціальної підтримки, безпечного середовища в освітніх та реабілітаційних інституціях, а також від готовності батьків або законних представників долучатися до програм відновлення.

Розбудова цих ресурсів вимагає від фахівців застосування комплексного, багатомодального підходу. Відтак ключовим етапом роботи стає діагностика ресурсного потенціалу дитини: індивідуальне клініко-психологічне інтерв'ю, спостереження, стандартизовані методики оцінки травматичного стресу, карти ресурсів, нарративні техніки, інструменти оцінки емоційної регуляції та сімейного функціонування. Важливо, що діагностика здійснюється не для виявлення «недоліків», а для пошуку точок зростання – потенціалів, які можна підсилити.

Далі формується індивідуальний план виходу з насильства через активізацію ресурсів, який включає вибір доказових психотерапевтичних технік. Одним із провідних світових підходів є травмофокусована когнітивно-поведінкова терапія, яка допомагає дітям опанувати навички емоційної регуляції, переоцінювати негативні переконання про себе та світ, трансформувати травматичні спогади у досвід, який можна інтегрувати без втрати ідентичності [55]. Метод EMDR (десенсибілізація та переробка травми рухами очей) ефективно послаблює фізіологічну реакцію на травматичні тригери та активізує нейронні механізми переробки спогадів [62]. Арт-терапія, ігрова терапія, тілесно-орієнтовані практики допомагають дітям символічно висловлювати переживання та розвивати внутрішні опори через творчий досвід і безпечний контакт із терапевтом.

Паралельно розбудовуються міжособистісні ресурси: формування партнерських стосунків із фахівцями, налагодження шкільної підтримки, робота з групами ровесників, застосування методів сімейної терапії для

відновлення функцій батьківства або пошуку безпечних альтернатив. Значущу роль відіграє навчання батьків ненасильницьким формам взаємодії, розвиток у них емпатії та відповідальності, а в разі недоступності батьків – створення стабільного кола дорослих, здатних забезпечити дитині емоційну базу.

Середовищні ресурси активізуються шляхом міжвідомчої взаємодії: соціальні служби, медицина, освіта, поліція, служби у справах дітей працюють узгоджено за моделлю мультидисциплінарної команди. У фокусі перебуває мінімізація повторних травм, забезпечення правового захисту, доступ до реабілітаційних програм. Для українського контексту надзвичайно важливо враховувати військову реальність - обмеження інфраструктури, вимушену мобільність, проживання дітей у прихистках, роботу онлайн-сервісів підтримки («Дитячий контактний центр», платформа «Розкажи мені» тощо).

Таким чином, активізація психологічних ресурсів у дітей, які постраждали від сімейного насильства, здійснюється як *цілісний терапевтичний процес*, що ґрунтується на принципах поетапного і багаторівневого втручання, що інтегрує психологічні, соціальні, медичні та правові аспекти допомоги. Його мета полягає не лише у зменшенні гострих проявів травматичного стресу, а й у забезпеченні довготривалої здатності дитини відновлюватися, долати майбутні труднощі та зберігати психологічну рівновагу. Концептуально такий процес опирається на ідеї життєстійкості (resilience), ресурсного підходу та травмоінформованої допомоги, що передбачає розуміння впливу насильства на нервово-психічний розвиток дитини та уникнення будь-якої вторинної травматизації [55].

Одним із ключових елементів цілісного втручання є побудова відносин безпеки між дитиною та спеціалістом, адже саме втрата базової довіри до дорослого найчастіше стає центральним наслідком насильства. Установка на безумовне прийняття, визнання почуттів, емоційна стабільність терапевта та передбачуваність взаємодії формують для дитини відчуття контролю над ситуацією, що є початковим ресурсом для переробки травми [там само]

Цілісна терапевтична модель передбачає поступову роботу з травматичними переживаннями – від стабілізації емоційного стану і навичок

саморегуляції до інтеграції травми у контекст особистісного розвитку.

Паралельно увага зосереджується на перебудові соціальних зв'язків дитини: корекція порушених моделей прихильності, формування нових партнерських взаємин із безпечними дорослими, розвиток соціальної компетентності, залучення до здорових групових активностей. Відновлення міжособистісних ресурсів неможливе без налагодження взаємодії з сім'єю, якщо це допустимо, або без створення альтернативних форм опіки. Сімейна психотерапія та програми підтримки батьківства розширюють систему підтримки дитини, допомагаючи родині змінити насильницькі патерни виховання.

Завершальним аспектом цілісного втручання є вплив на середовищний рівень: забезпечення дитині стабільного інституційного середовища, де її права дотримуються та вона відчуває соціальну цінність. Мультидисциплінарна міжвідомча модель, що включає психологів, соціальних працівників, педагогів, медиків і правозахисників, створює умови, за яких допомога стає неперервною та узгодженою. В українських реаліях воєнного часу ця взаємодія доповнюється роботою мобільних бригад, цифрових сервісів психологічної допомоги, волонтерських і міжнародних гуманітарних організацій [64].

Отже, цілісний терапевтичний процес передбачає активізацію психологічних ресурсів дитини на індивідуальному, міжособистісному та середовищному рівнях. Системне поєднання цих впливів формує не лише відновлення після травми, а й стійкий фундамент для подальшої адаптації, збереження психічного здоров'я і побудови безпечних соціальних відносин у майбутньому.

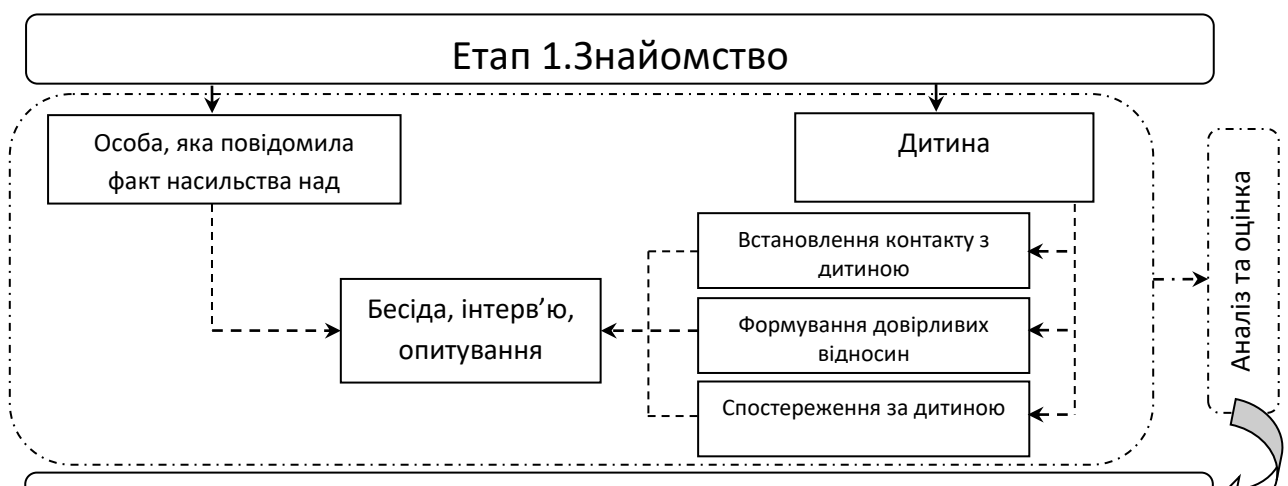
При цьому психологічні ресурси постають не просто компенсаторним механізмом, а стрижнем особистісного розвитку, який навіть після травми дозволяє зберігати людську здатність до радості, довіри та творення власного життя. Вивчення та реалізація ресурсного підходу у допомозі дітям зі досвідом насильства в родині має потужне значення для майбутнього українського суспільства, що прагне виховувати покоління, здатне до ненасильницької взаємодії, емоційної зрілості та громадянської відповідальності. З огляду на

масштабність уражених груп і складність умов воєнного часу дана тема є одним із ключових напрямів гуманітарної політики держави та професійного розвитку психологічної допомоги.

2.2. Комплексна соціально-психологічна підтримки та реабілітації дітей-жертв сімейного насильства: технологічний підхід

У роботі з дітьми, які зазнали насильства в сім'ї, важливо створити цілісну технологію соціально-психологічної підтримки, що поєднує психологічні, педагогічні та соціальні аспекти. Технологія соціальної роботи – структурований алгоритм дій фахівця, спрямований на досягнення конкретних соціально-психологічних цілей та трансформацію стану дитини і сім'ї [26]. Така діяльність не обмежується одноразовим втручанням, а є багатоступеневим процесом, який включає циклічне використання різних методів і форм роботи, адаптованих до специфіки кожного випадку.

Грунтовний аналіз значної кількості наукових джерел засвідчив, що серед значної кількості програм підтримки та допомоги дітям, які постраждали від сімейного насильства немає такої, яку б можна було вважати ефективною з технологічної точки зору, тобто такої, яка б гарантувала отримання запланованого результату та містила чіткі кроки його досягнення [39]. Відтак, на основі вже існуючих та дієвих елементів таких програм, ми спробували запропонувати свою, яка б забезпечувала комплексне вирішення соціально-психологічних та соціально-медичних проблем дитини і сім'ї (рис. 1).

**Рис. 1. Модель технології соціально-психологічної роботи з дитиною,
яка постраждала від сімейного насильства**

Основні завдання:

- виявлення особливостей сімейних взаємовідносин, взаємодії між членами родини;
- надання психологічної підтримки дитині: допомога у подоланні травми, відновлення емоційної стабільності, корекція порушень поведінки;
- забезпечення комплексної соціально-педагогічної та психологічної

підтримки дитини і сім'ї;

– відновлення довіри дитини до дорослих та оптимізація системи «дитина – дорослі»;

– формування безпечного та сприятливого середовища в сім'ї.

Алгоритм роботи включає такі етапи:

1. Знайомство з дитиною та її сім'єю;
2. Діагностика психологічного, соціального та фізичного стану;
3. Вибір та застосування ефективних технологій психологічного і соціального втручання;
4. Розв'язання проблемних ситуацій;
5. Оцінка результатів та корекція підходів;
6. Супровід та моніторинг сім'ї

Отож, на *першому етапі знайомства* фахівець із супроводу встановлює контакт із дитиною та джерелом інформації про випадок насильства (родич, педагог, сусід тощо). Для багатьох дітей характерно заперечення факту насильства через почуття сорому або провини, а не вигадування подій. Тому завдання працівника – уважно спостерігати за поведінкою та висловлюваннями дитини, використовуючи методи бесіди, опитування, інтерв'ю та спостереження. Завершується цей етап аналізом зібраної інформації.

Другий, *діагностичний етап* передбачає реалізацію цілої низки взаємопов'язаних та системних кроків:

1. Соціологічний аналіз: анкетування та інтерв'ю для визначення віку, статі, освіти дитини, складу сім'ї та соціального оточення;
2. Психологічну діагностику: оцінка психоемоційного стану, індивідуально-психологічних особливостей та можливих розладів дитини за допомогою тестування, опитувальників та проєктивних методик;
3. Медичну діагностику: виявлення ознак фізичного насильства через аналіз медичної документації та за потреби направлення до спеціаліста (лікаря, психолога, психіатра).

Такий системний підхід дає змогу фахівцю не лише реагувати на наслідки насильства, а й створювати умови для психологічного відновлення дитини та

безпечної взаємодії у сімейному середовищі.

Етап вирішення проблем у роботі з дітьми та їхніми сім'ями передбачає комплексний підхід, що включає два взаємопов'язані блоки: соціально-педагогічну роботу з дитиною та роботу з сім'єю. Перший блок зосереджений на психологічному консультуванні та супроводі дитини і охоплює кілька взаємодоповнюючих напрямів.

I. Консультування має на меті створення безпечного середовища для дитини, усвідомлення нею власних прав та розвитку адаптивних психологічних механізмів. Зокрема:

- інформаційно-правове консультування передбачає ознайомлення дітей з їхніми законними правами та можливостями захисту у разі їх порушення. Практичне застосування цього підходу відбувається через бесіди, інтерактивні лекції, тематичні заняття та виховні години, що сприяють формуванню правосвідомості та навичок самозахисту.

- соціально-медичне консультування спрямоване на підвищення обізнаності щодо психологічного стану дитини та причин виникнення депресивних станів. Серед факторів, що можуть провокувати депресію у дітей, виділяють соматичні захворювання або інтоксикації, психотравмуючі події та депресивні стани, які виникають навіть за умов фізичного та соціального благополуччя, без очевидних зовнішніх причин.

- психолого-педагогічне консультування акцентує увагу на зміцненні самооцінки дитини, зниженні почуття провини та безпорадності, розвитку усвідомлення власної значущості та формуванні навичок ефективної взаємодії з оточенням. Воно підтримує розвиток самовизначення та цілісного сприйняття власного «Я».

На нашу думку, підхід до психологічного консультування дітей, які стали жертвами насильства, також має базуватися на оцінці когнітивних, емоційних та поведінкових аспектів їхнього розвитку. Типові прояви травми включають:

- на когнітивному рівні – занижену самооцінку, руйнівні або ірраціональні думки, труднощі у прийнятті рішень.

- на емоційному рівні – підвищену тривожність, агресивність, відчуття провини, страхи, депресивні симптоми.

- на поведінковому рівні – конфлікти з оточенням, ізоляція, проблеми в навчанні, нічні кошмари та агресивні дії.

Для ефективного консультування дитини важливо дотримуватися кількох ключових рекомендацій:

1. Встановлення проблеми через активне слухання. Фахівець має визначити, у чому полягає складність, як дитина її сприймає та які очікування вона має від взаємодії з консультантом.

2. Уточнення очікувань дитини. Основне завдання – визначити готовність дитини та сім'ї співпрацювати й брати активну участь у процесі вирішення проблеми.

3. Аналіз попередніх спроб вирішення проблеми. Використання відкритих питань дозволяє дізнатися, які кроки вже були зроблені та що спрацювало, а що потребує корекції.

4. Пошук нових стратегій вирішення. Методи креативного підходу, наприклад мозковий штурм, сприяють генерації максимальної кількості ідей, не оцінюючи їх якість на початковому етапі.

5. Укладання угоди щодо реалізації обраного рішення. Цей крок передбачає конкретизацію дій, що є реалістичними для дитини, і забезпечує її усвідомлення того, що результати будуть обговорюватися з фахівцем.

6. Підсумок та рефлексія. На завершення сесії дитині пропонується відобразити здобутки, ключові ідеї та плани на майбутнє. На початку наступної зустрічі доцільно коротко повторити результати попередньої сесії, що зміцнює процес усвідомлення та інтеграції досвіду.

Активне слухання та надання зворотного зв'язку у формі гіпотез щодо важливих думок і переживань дитини сприяють формуванню довіри, психологічної безпеки та розвитку здатності до саморефлексії, що є ключовими чинниками у подоланні наслідків травми.

II. Профілактика спрямована на формування у дітей навичок психологічного самозахисту та безпечної поведінки у соціальному середовищі,

а також на запобігання психоемоційним розладам шляхом соціально-медичних заходів. Вона включає навчальні програми, тренінги з розвитку стресостійкості, емпатії та уміння розпізнавати потенційно травмуючі ситуації. Профілактика забезпечує не лише збереження психічного здоров'я, а й розвиток адаптивних соціальних навичок, що зміцнюють внутрішні ресурси дитини.

III. Реабілітація депресивних станів у дітей потребує комплексного, чутливого та індивідуалізованого підходу. Основні принципи роботи соціального працівника та психолога включають:

1. Індивідуальний підхід, що враховує специфіку перебігу депресивного стану та вплив мікросоціального оточення на дитину.

2. Конструктивне спілкування з дитиною, яке вимагає терпіння, уважності та емоційного співпереживання, забезпечуючи безпечне вираження почуттів та переживань.

3. Сімейна терапія у разі необхідності зміни системи взаємодії у сім'ї, що створює умови для підтримки та стабільності психоемоційного стану дитини.

4. Індивідуальна психотерапія, спрямована на виявлення внутрішніх ресурсів дитини, розвиток здатності виражати емоції, обговорювати травмуючі переживання та долати труднощі.

5. Когнітивно-поведінкова терапія, яка допомагає дитині навчитися керувати своїми реакціями, покроково долати завдання та поступово відновлювати соціальну адаптацію.

У сучасній практиці лікування депресивних станів поєднує психотерапевтичні методи з медикаментозним лікуванням, якщо це обґрунтовано. Вибір антидепресантів, як правило, обмежується монотерапією з використанням зручних для застосування препаратів у мінімальних дозах з поступовим підвищенням до терапевтичного ефекту. Серед сучасних препаратів перевага надається селективним інгібіторам зворотного захоплення серотоніну через їх широкий спектр дії, включаючи заспокійливий, антипанічний та антифобічний ефект. Найбільш ефективним вважається комбіноване застосування когнітивно-поведінкової терапії та флуоксетину, проте рішення про медикаментозну терапію приймає лише дитячий психіатр.

Особлива увага приділяється дітям із ознаками суїцидальної поведінки, серед яких виділяють одержимість темою смерті та раптове припинення соціальних контактів. У таких випадках показане стаціонарне лікування у спеціалізованих закладах.

IV. Терапевтичні методи охоплюють різні форми роботи, серед яких групова терапія, арт-терапія, психодрама, ігрова терапія, пісочна терапія та казкотерапія.

- групова терапія створює безпечне середовище для дітей-жертв насильства, допомагає формувати ефективні навички спілкування та взаємодії, засновані на повазі до прав та особистих меж інших людей. У групі діти долають соціальну ізоляцію, встановлюють контакти з однолітками, що пережили схожі психологічні кризи, і відчувають себе частиною спільноти. Це сприяє соціалізації, формуванню адекватних дружніх стосунків та розвитку здатності довіряти.

- арт-терапевтичні методи, включаючи малювання, ліплення, створення колажів, зокрема метод «проективного малюнка», допомагають дитині безпечно виражати внутрішні переживання, працювати з травмуючими спогадами та розвивати емоційну саморегуляцію.

- інші терапевтичні методики – психодрама, ігрова терапія, пісочна терапія, казкотерапія – дозволяють дітям проживати та переосмислювати травматичні події через безпечні символічні форми, що сприяє адаптації, відновленню почуття контролю та формуванню життєвих навичок відповідно до вікових потреб[58; 63].

Головною метою цих терапевтичних підходів є не лише подолання наслідків психологічної травми, а й формування стійких ресурсів дитини, здатності до ефективної соціальної взаємодії та розвитку адаптивних навичок самопідтримки.

Таким чином, розробка фахівцем технології роботи з дитиною, яка зазнала насильства, дозволяє систематизувати діяльність, прогнозувати можливі проблеми, ефективно впливати на сімейні процеси та забезпечувати психологічну безпеку. Технологія передбачає послідовні кроки: знайомство,

діагностику, вибір методів роботи, вирішення проблеми, оцінку та аналіз результатів, супровід сім'ї. Основна увага приділяється психологічному стану дитини, її поведінковим проявам, внутрішньосімейним взаєминам та індивідуально-психологічним особливостям батьків.

Висновок до розділу 2

Комплексна соціально-психологічна підтримка та реабілітація дітей, які постраждали від сімейного насильства, постає як складова цілісного ресурсорієнтованого втручання, спрямованого на відновлення психологічної безпеки, життєстійкості й адаптивного функціонування дитини. Технологічний підхід дає змогу забезпечити чітку послідовність професійних дій: від формування довірливих взаємин із дитиною та її сім'єю і всебічної оцінки емоційного, когнітивного та соціального стану – до добору й реалізації ефективних психотерапевтичних і соціальних технологій.

Застосування таких технологій дає змогу одночасно впливати на індивідуальні, міжособистісні та середовищні ресурси дитини, що є критично важливим у подоланні наслідків травматичного досвіду насильства. Гнучкість і адаптивність процесу забезпечуються постійним моніторингом динаміки стану дитини, своєчасною корекцією втручань і фокусом на запобіганні повторним травмічним впливам. Завершальний елемент – тривалий супровід сім'ї та оцінка результатів, сприяє стабілізації позитивних змін і формуванню безпечного соціального середовища, яке підтримує розвиток дитини у перспективі.

Таким чином, технологічний підхід виступає інструментом практичної реалізації теоретичної моделі активізації психологічних ресурсів, забезпечуючи не лише подолання актуальних наслідків насильства, але й формування підґрунтя для здорової соціалізації, особистісного зростання та захисту прав дитини в довгостроковій перспективі.

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОСОЦІАЛЬНИХ ЧИННИКІВ ЗАПОБІГАННЯ СІМЕЙНОМУ НАСИЛЬСТВУ ЩОДО ДІТЕЙ

3.2. Робота з батьками як психологічна підтримка сімейного благополуччя та запобігання насильству: аналітичний вимір

Соціально-психологічна робота з батьками, чії діти зазнають насильства, має специфічну спрямованість – вона зорієнтована на створення безпечного та підтримуючого середовища для дитини та формування у батьків готовності до змін у сімейній взаємодії. Ключовим завданням є не лише усунення проявів насильства, а й розвиток у батьків мотивації до конструктивної взаємодії, підвищення їхньої психологічної компетентності та здатності до емпатії.

Батьки часто звертаються за допомогою не через усвідомлення власних проблем у стосунках із дітьми, а зі скаргами на поведінку дитини. Діти, які піддаються фізичному або моральному насильству, іноді демонструють агресивну поведінку, що може проявлятися у конфліктах із батьками, однолітками та вчителями. Ці прояви стають приводом для звернення дорослих до соціальних служб та кризових центрів і часто маскують реальні причини проблем, пов'язані з травмуючим впливом сімейного насильства.

Формування соціально-психологічної культури батьків є фундаментальною умовою здорового виховання. Сім'я – це перше середовище, де дитина засвоює норми поведінки, культуру взаємодії та основи соціальної компетентності. Гармонійне виховання залежить від емоційного клімату в сім'ї, проявів взаємної любові й поваги між батьками, а також їхнього гуманного ставлення до оточуючих [5].

Як зазначав В. О. Сухомлинський, любов у сім'ї формує особистість дитини: “Людину ми творимо любов'ю – любов'ю батька до матері і матері до батька, любов'ю батька і матері до людей, глибокою вірою в гідність і красу людини. Прекрасні діти виростають у тих сім'ях, де мати і батько по-справжньому люблять одне одного і разом із тим люблять і поважають людей”.

Експериментальне дослідження передбачало 3 етапи:

- 1) оцінювання ставлення батьків до виховання дітей у сім'ї;
- 2) аналіз психологічних особливостей сприйняття дітьми насильства в сімейному середовищі;
- 3) підбір та реалізація комплексної просвітницько-корекційної програми, спрямованої на посилення психологічної культури батьків і розвиток навичок безпечної поведінки дітей.

Для практичного оцінювання ставлення батьків до виховання дітей у сім'ї було проведено анкетування серед 20 батьків учнів ЗОШ №11 м. Тернополя (Додаток А). Результати дослідження, наведені в таблиці 2, дають змогу визначити актуальні проблеми взаємодії в сім'ї та окреслити напрями соціально-психологічної роботи, спрямованої на попередження насильства та розвиток позитивних форм батьківської участі у вихованні.

Таблиця 2

Варіанти відповідей респондентів на запитання анкети

№ п/п	Запитання	Варіанти відповідей (%)		
		так	ні	інколи
1.	Чи часто Ви читаєте літературу, присвячену проблемам виховання та розвитку дитини?	20	45	35
2.	Чи впливає рівень освіти батьків, на Вашу думку, на внутрішньосімейні взаємини?	80	20	–
3.	Чи потрібно батькам карати своїх дітей?	25	30	45
4.	Чи можливий виховний процес дитини в сім'ї без фізичних покарань?	70	30	–
5.	Чи є актуальною, на Вашу думку, проблема насильства в сім'ї щодо дітей?	100	–	–
6.	Чи відчуваєте Ви обмеженість знань в сфері виховання власної дитини?	80	20	–

Так, на запитання «Чи навчаєте Ви своїх дітей культурі міжособистісного спілкування?» респонденти відповіли так: 25% зазначили, що роблять це систематично, 40% – інколи, лише у певних ситуаціях, 20% намагалися навчити, але відчували труднощі, а 15% зізналися, що не знають, як саме це робити.

Щодо запитання «Які методи виховання Ви зазвичай застосовуєте?», результати виглядають наступним чином: 10% батьків надають перевагу

заохоченню, 15% орієнтуються на власний приклад, 30% віддають перевагу повчальним методам, 20% використовують покарання, а 25% – контроль та нагляд за дітьми.

На запитання «Які дії батьків Ви вважаєте проявом насильства щодо дітей?» респонденти відповіли: 25% вказали на погрози фізичного впливу, 15% – на систематичне вживання ненормативної лексики, 40% – на заборону займатися улюбленими заняттями, 35% – на відмову у задоволенні потреб дитини, а 10% – на фізичне покарання.

На запитання «Що, на Вашу думку, може спонукати батьків кривдити власних дітей?» відповіді були такими: погана поведінка дитини – 10%, переконання, що покарання – найефективніший метод виховання – 25%, прагнення утвердитися за рахунок слабших – 20%, недостатні навички виховання – 30%, асоціальна поведінка батьків – 5%, а також повторення моделей насильства, пережитих у власному дитинстві – 10%.

Відповіді на питання «Які види насильства в сім'ї є найбільш шкідливими для розвитку дитини?» та «Які форми насильства найпоширеніші у сучасних сім'ях?» узагальнені у таблиці 3 що дозволяє оцінити актуальні ризики для психологічного благополуччя дітей.

Щодо потреб у додатковій освіті та консультації, на запитання «На які теми сімейного виховання Ви хотіли б отримати лекції або консультації?» батьки зазначили: ефективні методи виховання, способи подолання конфліктів між батьками та дітьми, а також більш детальну інформацію про форми та прояви сімейного насильства.

На запитання «До кого Ви звертаєтеся за порадою у випадку проблем у сфері сімейного виховання та взаєностосунків з дитиною?» 50% респондентів повідомили, що намагаються вирішувати проблеми самостійно, 30% шукають допомоги у родичів, друзів або фахівців, а решта 20% зазначили інші джерела підтримки, зокрема класних керівників, соціальні служби та психологів.

Таблиця 3

Варіанти відповідей респондентів на запитання анкети

№п/п	Запитання	Варіанти відповідей (%)				
		фізичне	сексуальне	психологічне	фізичний недогляд (занедбаність)	моральні кривдження (образи, приниження)
1.	Які види насильства в сім'ї становлять найбільшу загрозу гармонійному розвитку особистості дитини?	15	10	30	25	20
2.	Які види насильства, на Вашу думку, є найпоширенішими в сучасній сім'ї стосовно дітей?	20	15	30	25	10
3.	Які види насильства в сім'ї становлять найбільшу загрозу гармонійному розвитку особистості дитини?	15	10	30	25	20
4.	Яке насильство, на Вашу думку, є найвідомішими в сучасній сім'ї щодо дітей?	20	15	30	25	10

В результаті аналізу даних анкетування батьків можна зробити висновок, що значна частина опитаних не користується спеціальною літературою з питань виховання та розвитку дітей, що свідчить про низький рівень психологічної поінформованості. Це підкреслює потребу у систематичному підвищенні психолого-педагогічної компетентності батьків, оскільки знання сучасних методів виховання безпосередньо впливає на формування здорового психологічного клімату в сім'ї.

3.2. Психологічні особливості сприйняття дітьми насильства в сімейному середовищі: емпіричний вимір

З метою з'ясування психологічних особливостей сприйняття дітьми насильства в сімейному середовищі провели анкетування серед дітей ЗОШ

№19 м. Тернополя. Кількість опитуваних – 20 осіб (учні 6 – 10 класів). Анкета подана в додатку Б.

На запитання „Які взаємини існують між Вами і Вашими батьками?” 30% опитуваних відповіли – „дружні”; 35% опитуваних – „погані”; 15 % опитуваних – „дуже близькі”; 20% опитуваних – „напружені” (див. рис. 2).

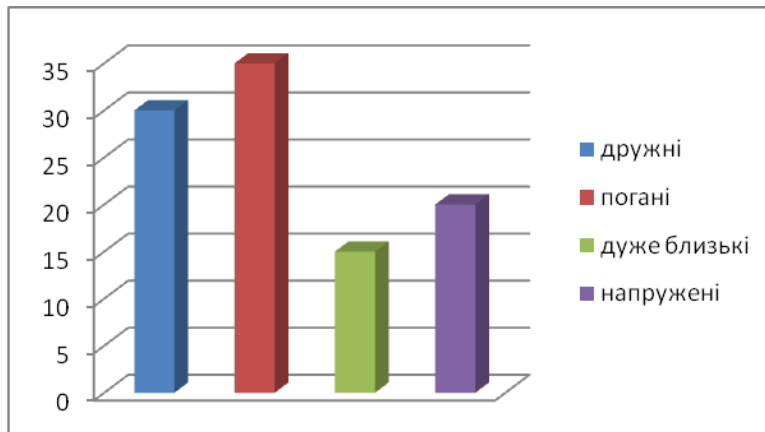

Рис. 2. Розподіл відповідей на запитання „Які взаємини існують між Вами і Вашими батьками?”

Цікавими виявились відповіді опитуваних на запитання, які подані у таблиці 4.

Таблиця 4

Варіанти відповідей респондентів на запитання анкети

№ п/п	Запитання	Варіанти відповідей (%)		
		так	ні	дуже рідко
1.	Чи обговорюєте Ви зі своїми батьками питання, які є важливими для Вас?	25	35	40
2.	Чи цікавляться Ваші батьки Вашими мріями, бажаннями та потребами?	35	40	25
3.	Чи часто в своїй сім'ї Ви зустрічаєтеся з насильством?	55	45	–
4.	Чи часто Ваші батьки спілкуються з Вами?	45	25	30
5.	Чи знаєте Ви свої права?	65	35	–

На запитання „Чюю сторону Ви приймаєте, коли батьки конфлікують?”

15% опитуваних відповіли – „сторону батька”; 40% опитуваних – „сторону матері”; 45% опитуваних – нічию (див. рис. 3).

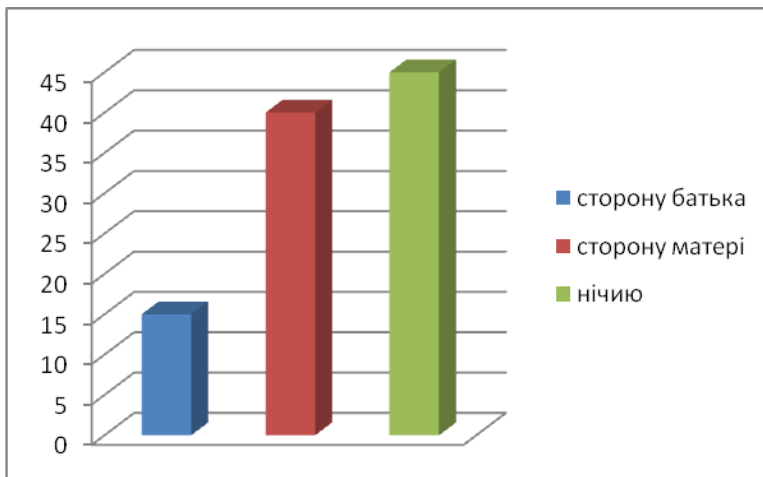

Рис. 3. Розподіл відповідей на запитання „Чию сторону Ви приймаєте, коли батьки конфліктують?”

На запитання „Що, на Вашу думку, спонукає окремих батьків кривдити своїх дітей?” 10% опитуваних відповіли – „погана поведінка людей”; 20% опитуваних – „вважають покарання найкращим засобом виховання”; 25% опитуваних – „прагнення утвердитися за рахунок слабших”; 35% опитуваних – „невміння виховати”; 10% опитуваних – „з ними (батьками) так поводитися у дитинстві” (див. рис. 4).

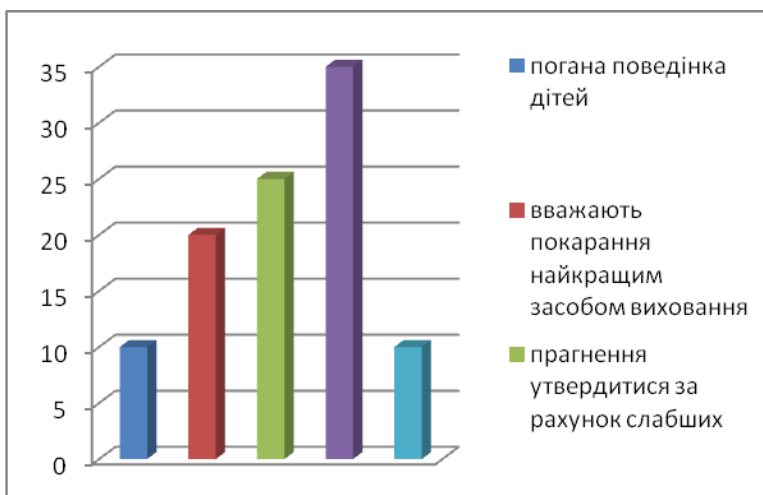

Рис. 4. Розподіл відповідей на запитання „Що, на Вашу думку, спонукає окремих батьків кривдити своїх дітей?”

Розподіл відповідей на запитання „Чи прослідковуються в вашій сім’ї такі явища, як: тілесні покарання; приниження гідності; сексуальні домагання;

нехтування потребами, інтересами?” подані у таблиці 5.

Таблиця 5

Варіанти відповідей респондентів на запитання анкети

№ п/п	Запитання	Варіанти відповідей (%)			
		тілесні покарання	приниження гідності	сексуальні домагання	нехтування потребами, інтересами
1.	Чи прослідковуються в вашій сім'ї такі явища, як: тілесні покарання; приниження гідності; сексуальні домагання; нехтування потребами, інтересами?	15	35	0	40

На запитання „Яким методам виховання надають перевагу Ваші батьки?” 5% опитуваних відповіли – „заохочення”; 15% опитуваних – „особистий приклад”; 20% опитуваних – „повчання”; 25% опитуваних – „покарання”; 35% опитуваних – „контроль” (див. рис. 5).

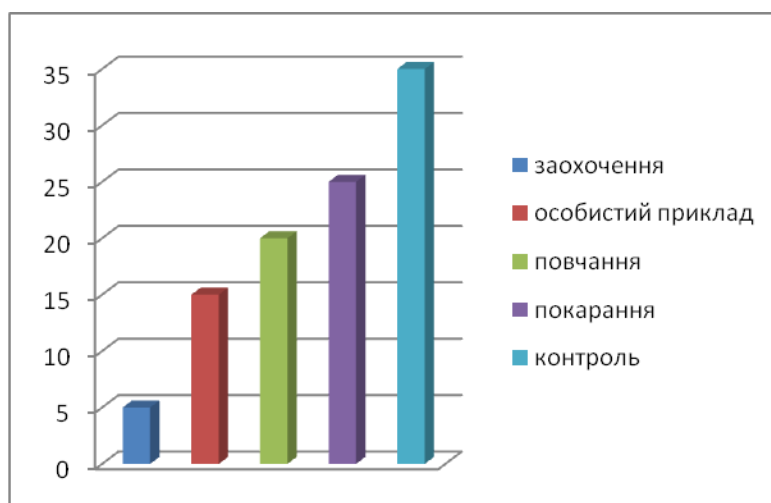

Рис. 5. Розподіл відповідей на запитання „Яким методам виховання надають перевагу Ваші батьки?”

На запитання „Чи бувають в Вашій сім'ї покарання без пояснення причин, які його викликали?” 25% опитуваних відповіли – „постійно”; 30% опитуваних – „рідко”; 35% опитуваних – „час від часу”; 10% опитуваних – ніколи (див. рис.6).

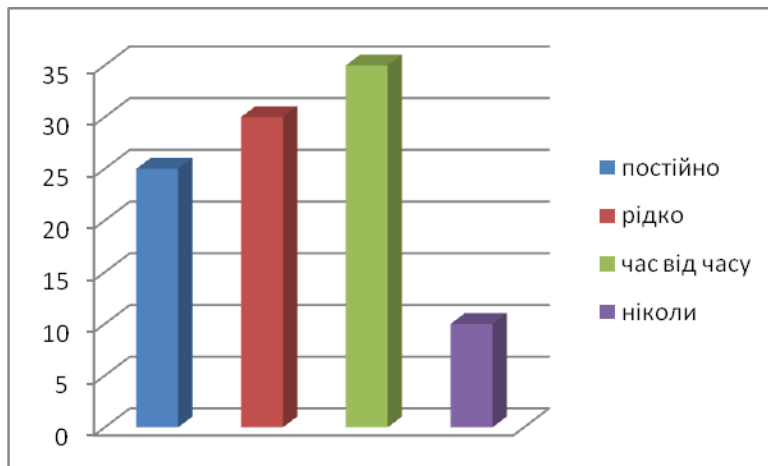

Рис. 6. Розподіл відповідей на запитання „Чи бувають в Вашій сім’ї покарання без пояснення причин, які його викликали?”

На запитання „Які види насильства, на Вашу думку, є найпоширенішими в сучасній сім’ї стосовно дітей?” 35% опитуваних відповіли – „фізичне насильство”; 10% опитуваних – „сексуальне насильство”; 30% опитуваних – „психологічне насильство”; 25% опитуваних – „нехтування” (див. рис.7).

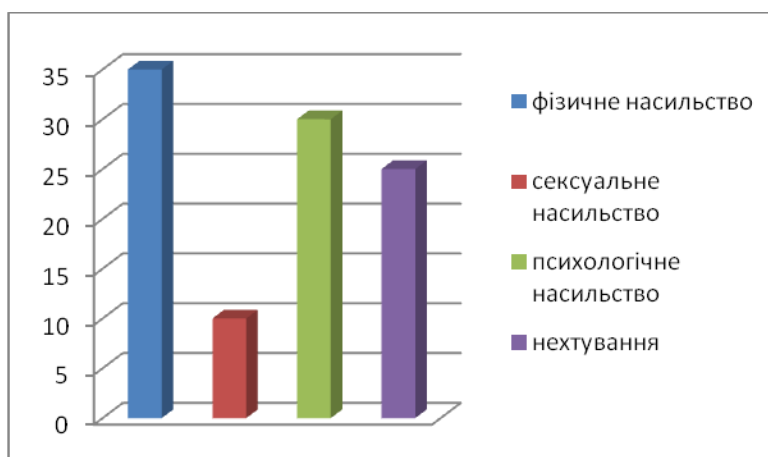

Рис. 7. Розподіл відповідей на запитання „Які види насильства, на Вашу думку, є найпоширенішими в сучасній сім’ї стосовно дітей?”

Отримані результати емпіричного дослідження демонструють наявність значного рівня сімейного неблагополуччя серед опитаних дітей. Більше половини респондентів охарактеризували стосунки з батьками як проблемні або напружені, що свідчить про порушення емоційного контакту в сімейній системі. Для значної частини дітей характерними є такі форми небезпечного впливу, як нехтування їхніми потребами та приниження людської гідності, що

відображає дефіцит підтримки та позитивної уваги з боку дорослих.

Переважаючі виховні практики, засновані на жорсткому контролі, покараннях і повчаннях, вказують на домінування авторитарних стилів виховання, які, відповідно до наукових даних, є чинниками підвищеного ризику формування психотравмуючих переживань у дітей. Додатковим індикатором дисфункції сімейної взаємодії є наявність покарань без пояснення причин, що перешкоджає формуванню адекватного розуміння меж поведінки й породжує почуття небезпеки та непередбачуваності в сімейному середовищі.

Суб'єктивні оцінки дітей щодо поширеності форм сімейного насильства підтверджують актуальність проблеми: найбільш типовими вони вважають фізичний і психологічний примус, а також ігнорування потреб дитини як різновид емоційного насильства. Узагальнення результатів дослідження вказують на потребу в розширенні системи соціально-психологічної підтримки сімей та впровадженні ефективних профілактичних стратегій, спрямованих на формування безпечного й емпатійного середовища виховання дітей.

3.3. Підвищення психологічної культури сімей як ключовий вектор профілактики насильства

Аналіз отриманих результатів анкетування батьків і дітей переконливо свідчить про наявність системної проблеми у сфері сімейного виховання та міжособистісної взаємодії. У значній частині батьків простежується низький рівень психологічної обізнаності, відсутність знань щодо закономірностей емоційного розвитку дитини, сучасних підходів до виховання, способів конструктивного реагування на конфліктні ситуації. Водночас, дані анкетування дітей демонструють, що у багатьох сім'ях переважають авторитарні моделі поведінки, контроль, покарання без пояснення причин, а також прояви емоційного нехтування чи приниження. Сукупність цих факторів свідчить про недостатній рівень психологічної культури учасників сімейної взаємодії, тобто вміння усвідомлювати власні емоції, розуміти почуття інших, дотримуватись ненасильницьких форм комунікації та відповідально використовувати владу дорослого у вихованні.

Психологічна культура батьків і дітей є основою формування здорового мікроклімату в родині та ефективного запобігання насильству. Низький рівень цієї культури зумовлює відтворення моделей агресивного спілкування, що транслюються з покоління в покоління. Як свідчать сучасні дослідження [57; 64], навіть епізодичні прояви психологічного чи фізичного насильства негативно впливають на розвиток емоційної регуляції, самооцінки та соціальної адаптації дитини. Тому профілактичний ефект може бути досягнутий лише за умови свідомого формування у батьків і дітей навичок конструктивної взаємодії, емоційної компетентності та ненасильницької поведінки.

Для виконання завдань цієї частини емпіричного дослідження нами було розроблена та зреалізована комплексна просвітницько-корекційна програма, яка була спрямована на виконання кількох ключових завдань. По-перше, вона має забезпечити підвищення рівня психолого-педагогічної компетентності батьків шляхом ознайомлення з основами дитячої психології, віковими кризами, техніками позитивного виховання, ефективними способами розв'язання конфліктів і методами саморегуляції. По-друге, така програма сприятиме розвитку психологічної грамотності дітей – умінню розпізнавати насильницьку поведінку, безпечно реагувати на неї, шукати допомоги, формувати впевненість у власній цінності та гідності. По-третє, реалізація програми має на меті налагодження комунікативного діалогу між батьками і дітьми, що ґрунтується на взаємоповазі, довірі та емоційній відкритості.

Програма складалася з двох окремих блоків - тренінгова програма соціально-психологічної корекції для батьків, які практикують насильство над дітьми, метою реалізації якої – формування батьківської компетентності щодо підвищення рівня поінформованості про сучасні підходи, форми та методи виховання дітей у сім'ї (додаток В) та тренінг для дітей на тему: „Ми проти насильства”. Його мета: формувати в молодіжному середовищі позитивний імідж здорової людини, діагностувати форми насильства та виявити дітей, які перебувають у несприятливих умовах, в екстремальній ситуації, ознайомити їх з різними видами насильства (додаток Г).

Результати тренінгового блоку для батьків засвідчили зростання рівня

їхньої психолого-педагогічної компетентності. Учасники показали кращу поінформованість щодо вікових особливостей розвитку дітей, причини виникнення кризових періодів та способів конструктивного реагування на дитячі емоційні потреби. Спостерігається виражене зниження толерантності до агресивних форм виховання, підвищення здатності застосовувати позитивні методи взаємодії: заохочення, підтримку, обговорення правил поведінки. Батьки продемонстрували розвиток навичок емоційної саморегуляції, що є важливою передумовою профілактики насильства в сім'ї.

Другий блок програми – тренінг для дітей на тему «Ми проти насильства» сприяв формуванню базових знань про різні форми насильницької поведінки та адекватні стратегії реагування у ризикованих ситуаціях. Діти набули умінь розпізнавати ознаки насильства, відрізняти дисциплінарні заходи від жорстокості, вербально позначати власні межі, шукати допомоги у безпечних дорослих. Також підвищився рівень усвідомлення власної цінності, що є важливим психологічним ресурсом для запобігання вторинній віктимізації. Важливо зазначити, що у процесі роботи вдалося виявити дітей, які перебувають у несприятливих умовах, що забезпечило можливість їхнього подальшого скерування до спеціалізованих служб підтримки.

Завдяки участі батьків і дітей у паралельних, змістово взаємодоповнювальних блоках програми було забезпечено покращення комунікативної взаємодії всередині сімей. Відзначено зменшення кількості конфліктних ситуацій, підвищення рівня довіри та емоційної відкритості між учасниками сімейної системи. Діти зазначили, що батьки частіше прислухаються до їхніх потреб та пояснюють свої вимоги, а батьки повідомили про зростання рівня взаєморозуміння з дітьми та отримання позитивного досвіду спільного вирішення проблем.

Таким чином, результати впровадженої програми підтверджують її ефективність у зниженні факторів ризику сімейного насильства та зміцненні соціально-психологічного потенціалу сім'ї як середовища розвитку дитини. Отримані зміни мають перспективу довготривалої стабілізації за умови подальшого супроводу та періодичного застосування підтримуючих заходів.

Виходячи з результатів реалізованої програми, можна визначити низку пріоритетних напрямів діяльності фахівців соціально-психологічної сфери, спрямованих на підвищення ефективності підтримки сімей із ризиком насильства.

1. Посилення психолого-педагогічного супроводу батьків. Рекомендується продовження систематичного навчання батьків сучасним методам виховання, включаючи розвиток навичок ненасильницької комунікації, управління власними емоціями, профілактики стресового виснаження, що часто є фактором агресивної поведінки в родині. Доцільним є впровадження програм підтримки позитивного батьківства.

2. Поглиблення роботи з дітьми щодо формування навичок безпечної поведінки. Необхідно надалі розвивати вміння дітей ідентифікувати насильницьку поведінку, вибудовувати власні межі, звертатися по допомогу до безпечних дорослих та використовувати ресурси соціальної підтримки. Особлива увага має приділятися дітям із підвищеним рівнем вразливості.

3. Забезпечення гнучкого, індивідуально орієнтованого підходу. Фахівці мають враховувати індивідуальний досвід травматизації, рівень психологічних ресурсів та соціальний контекст сім'ї. Рекомендується регулярний моніторинг динаміки стану учасників, адаптація технік втручання відповідно до змін у сімейній системі.

4. Поглиблення партнерської взаємодії в сім'ї. Рекомендовано організувати спільні заняття, сімейні консультації та медіаційні практики, спрямовані на відновлення емоційного зв'язку між дорослими та дітьми, розвиток довіри, емпатії й навичок конструктивного діалогу.

5. Міжвідомча співпраця. Для попередження повторної віктимізації дітей необхідно забезпечити координацію дій психологів, соціальних педагогів, представників служб у справах дітей, освітніх і медичних установ. Рекомендується створювати мультидисциплінарні команди супроводу сім'ї.

6. Використання травмоінформованих практик. Фахівці повинні опиратися на принципи безпеки, довіри, поваги до гідності дитини та уникати методів, що можуть спричинити повторну травматизацію. Доцільним є

інтегрування доказових підходів – когнітивно-поведінкової терапії, EMDR-методів, арт-терапевтичних технік.

7. Підсилення ресурсного середовища. Рекомендується залучення дітей до позашкільних гуртків, творчих і спортивних програм, волонтерських проєктів як способу розвитку соціального капіталу та емоційної стійкості.

8. Цифрова доступність допомоги. Враховуючи сучасні умови та потреби сімей з високою мобільністю, необхідно просувати онлайн-сервіси підтримки, інформаційні портали та анонімні консультації.

Загалом, рекомендації спрямовані на посилення профілактичної, корекційної та реабілітаційної складових роботи з дітьми та їхніми батьками для забезпечення стабільних позитивних змін у родинях, що перебувають у групі ризику щодо насильства.

Висновок до розділу 3.

У результаті проведеного емпіричного дослідження було виявлено суттєві проблеми у сфері сімейної взаємодії, що проявляються у поширеності психологічного та фізичного тиску на дітей, низькому рівні батьківської поінформованості щодо сучасних методів виховання та недостатності ресурсів емоційної підтримки. Запроваджена комплексна просвітницько-корекційна програма довела свою результативність: батьки засвоїли навички позитивної батьківської взаємодії, а діти підвищили рівень психологічної грамотності, здатність розпізнавати насильство та безпечно реагувати на нього. Відзначено покращення комунікативного клімату в сім'ях учасників, зростання рівня взаєморозуміння та довіри.

Таким чином, результати дослідження підтвердили актуальність і дієвість ресурсного та профілактично-орієнтованого підходів у роботі з сім'ями, що мають ризики насильницької поведінки. Розроблена програма може бути рекомендована для подальшого впровадження в освітніх і соціальних установах як ефективний інструмент попередження насильства щодо дітей та зміцнення психологічного благополуччя сімей.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволило комплексно розкрити феномен сімейного насильства щодо дітей як складну соціально-психологічну проблему сучасного суспільства, що набуває особливої актуальності в умовах глобальних і національних викликів, включаючи війну, соціально-економічну нестабільність і трансформацію сімейних функцій. У теоретичному вимірі обґрунтовано, що насильство в сім'ї є деструктивним механізмом взаємодії, який виникає під впливом багаторівневих чинників: від індивідуально-особистісних особливостей батьків і дітей до макросоціальних обставин життєвого середовища. Встановлено, що міжпоколінна передача насильницьких моделей поведінки, дефіцит психологічної компетентності батьків, ізоляція сімей та низький рівень соціальної підтримки виступають ключовими ризиками відтворення жорстокого поводження з дітьми у приватному просторі родини.

Доведено, що насильство над дитиною призводить до системних порушень її розвитку: руйнує базову довіру до світу, деформує емоційну сферу, знижує когнітивний потенціал, формує соціальну дезадаптацію й у майбутньому підсилює ймовірність відтворення агресивних моделей взаємодії. Це зумовлює потребу переходу від суто реактивних форм реагування до стратегій ранньої профілактики, діагностики та комплексної психологічної допомоги.

Теоретично та методологічно обґрунтовано психосоціальні механізми подолання наслідків сімейного насильства, центральним із яких визначено активізацію психологічних ресурсів дитини. Показано, що ресурсний потенціал охоплює когнітивні, емоційно-регулятивні, мотиваційні та соціальні компоненти, а його зміцнення є запорукою розвитку життєстійкості, здатності долати травму та формувати конструктивні форми взаємодії з навколишнім світом. Наголошено, що технологічний підхід до забезпечення комплексної підтримки дітей – із чіткою структурою діагностичних, терапевтичних і реабілітаційних дій значно підвищує ефективність психологічного втручання, мінімізує ризики повторної віктимізації та сприяє стійкому поліпшенню сімейного середовища.

Емпіричний розділ підтвердив на практиці теоретичні положення дослідження. Опитування батьків і дітей виявило високий рівень порушення комунікативної взаємодії в родині, поширеність жорстких методів виховання, низьку психологічну обізнаність батьків і недостатність емоційної підтримки дітей. Водночас реалізація комплексної просвітницько-корекційної програми довела, що цілеспрямоване підвищення психологічної культури учасників сімейної взаємодії є ефективним засобом формування безпечного середовища розвитку. Батьки оволоділи навичками позитивного батьківства та конструктивної комунікації, тоді як діти підвищили рівень психологічної грамотності, усвідомили особисті права та механізми самозахисту, що в підсумку сприяло покращенню мікроклімату в родинях.

Таким чином, результати дослідження засвідчують, що профілактика та подолання сімейного насильства щодо дітей потребує інтеграції трьох ключових компонентів:

- поглиблення психологічної культури батьків, що передбачає формування відповідального батьківства й відмову від насильницьких практик;
- розвитку ресурсного потенціалу дітей, здатного забезпечити їх життестійкість і здатність до подолання травми;
- посилення психосоціальної підтримки сімей, включаючи міжвідомчу взаємодію й довготривалий супровід.

Наукова новизна роботи полягає у комплексному теоретико-практичному обґрунтуванні ресурснозорієнтованого підходу в контексті подолання дитячої травми насильства, а практичне значення у розробці та апробації просвітницько-корекційної програми, здатної забезпечити позитивні зміни у сімейному вихованні.

У перспективі подальших досліджень важливими є:

- розширення вибірки та поглиблення аналізу різних типів сімейних систем;
- розробка цифрових і дистанційних форматів психопрофілактики, адаптованих до сучасних суспільних умов;
- удосконалення державних і муніципальних механізмів підтримки сімей групи ризику.

Отже, сформульовані в дослідженні результати і рекомендації можуть

стати основою для підвищення ефективності соціально-психологічної допомоги в Україні, формування культури ненасильницької взаємодії та забезпечення гармонійного розвитку кожної дитини як найвищої суспільної цінності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ананьїн В.О. Насильство як явище у вимірах філософського аналізу. Мультиверсум. Філософський альманах. К.: Центр духовної культури, 2005. № 48. С. 56-60.
2. Боднар А.Я. Деякі аспекти вивчення проблеми насильства в сім'ї на сучасному етапі. *Наукові записки НаУКМА*. Т. 84. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. К. : Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2008. С. 69–72.
3. Бондаровська В. Подолання наслідків насильства у сім'ї. Психологічні обличчя домашнього насильства. *Психолог*. 2010. № 21-22. С. 4–11.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К. ; Ірпінь : Перун, 2001. 1440 с.
5. Веретенко Т. Г. Основи батьківської компетенції: Навч. посіб. / Упор.: Т. Г. Веретенко, І. Д. Зверєва, Н. Ю. Шевченко; За заг. ред. І.Д. Зверєвої. – К. : Наук. світ, 2006. – 156 с.
6. Виявлення, попередження і розгляд випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми. Методичні матеріали для працівників освіти / [Авт.-упор.: Буров С, Дубініна І., Онишко Ю., Смилова Л., Ясиновська М.]. К.: Видавничий дім „КАЛИТА”, 2007. 36 с.
7. Волинець Л. С. Надання допомоги дітям-жертвам злочинів, пов'язаних із торгівлею дітьми, дитячою проституцією, дитячою порнографією, проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини, з урахуванням національної та міжнародної практик / Авт.: Волинець Л. С., Гурковська Л. П., Савчук І. В. К. : ТОВ "К.І.С.", 2011. 132 с.
8. Воляннюк Н.Ю. Особливості агресії батьків, яким характерне фізичне насильство над дітьми. *Теорія та методика управління освітою*. 2010. № 3. С. 43–50.
9. Гаврилук І. Насилля як вид неправильного виховання: інтерактивна робота з батьками. *Психолог (Шкільний світ)*. 2009. № 11–12. С. 62–63.
10. Герасіна Л. М. Насильство як соціальна деструкція. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія

«Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2015. № 1148. С. 35–40.

11. Гончарова Т. В. Насильство дітей у сім'ї: умови, причини й фактори виникнення. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2010. № 4. С. 47–53.

12. Гончарова Т.В. Насильство дітей у сім'ї: умови, причини й фактори виникнення. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. № 4, 2010. С. 41–52.

13. Горбова Г. О. Адміністративно-правове регулювання протидії насильству в сім'ї: монографія. К. : Інститут публічного права, 2016. 226 с.

14. Декларація прав дитини: проголошена Ген. Асамблеєю ООН 20.10.1959р. Права людини: Зб. Міжнар. догов. М.: Юрид. Літ., 1990. С. 139.

15. Джилліген Д. Запобігання насильству. К.: Сфера, 2004. 166 с.

16. Діти-батьки-сім'я: Випуск 1. – К.: Науковий світ, 2004. 79 с.

17. Древицька О. Про психологічне насилля над дітьми: Актуальність проблем. *Психолог*. 2004. № 3–4, січ. С. 31–33.

18. Ефективне запобігання та реагування на випадки насильства в сім'ї. Методичний посібник для тренерів з проведення тренінгів для дільничних інспекторів міліції/Авт. Кочемировська О., Стрейстяну Д., Христова Г.; Заг. ред. Павлиш С., Христова Г. Запоріжжя: Друкарський світ, 2010. 364 с.

19. Журавель Т.В. Домашнє насильство над дітьми: його види та наслідки. Збірка інформаційних матеріалів та нормативно-правових актів з питань попередження насильства в сім'ї, зокрема над дітьми. К.: Видавничий дім «Калита», 2005. 116 с.

20. Загальна декларація прав людини.
URL:<https://files.znu.edu.ua/files/Bibpokazhchik/ZagalnaDtklar.pdf>

21. Закон України «Про охорону дитинства»
URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/s>

22. Закон України «Про внесення змін до статей 155 та 156 Кримінального кодексу України щодо відповідальності за розбещення неповнолітніх» від 25 вересня 2008 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/600-17>.

23. Закон України «Про внесення змін до статей 304 та 323 Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти сім'ї та

дітей» від 1 жовтня 2008 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/616-17>.

24. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» № 2789–111 від 15.11.2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2789-14>

25. Інформаційно-методичні матеріали та аналіз нормативно-правової бази з питань попередження насильства над дітьми в сім'ї та поза нею / [Авт.: Брижик В. О., Журавель Т. В., Кочемировська О. О., Никітіна О. М., Христова Г. О.]; За заг. ред. Журавель Т. В., Христової Г. О. К.: ТОВ "К.І.С.", 2010. 238 с.

26. Калініна А.В. Результати дослідження ставлення громадськості до проблеми насильства над дітьми в Україні, 2010. URL: http://childfund.org.ua/uploads/Files/docs/Report_reaserchOAK2010_ukr1_with-graphis.doc.

27. Капська А. Й. Соціальна робота: технологічний аспект: Навчальний посібник / за ред. проф. А. Й. Капської. К.: Центр навчальної літератури, 2004. 325с.

28. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 № 8073-Х (ст. 173-2 та ін.).

29. Колісніченко Г. Ми проти насильства. *Психолог*. 2010. №1. С. 16-17.

30. Коломоець О.Д. Визначення категорії “насильство” в контексті діяльності суб’єктів попередження насильства в сім'ї URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr_pravo/2011_1/files/LA111_29.pdf.

31. Конвенція про права дитини. Закони України: Міжнародні договори України. Том 14. К., 1998. с. 10-26.

32. Красуй В.Г. Насильство в сім'ї: захист прав потерпілих. Львів: Парадигма, 2008. 205 с.

33. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III (ст. 126-1 «Домашнє насильство» та ін.).

34. Ла Страда–Україна. Запобігання та протидія домашньому насильству: методичні матеріали. Київ, 2019.

35. Лукашевич М.П. Соціологія сім'ї: теорія і практика : навч. посібник. К. : ШКДСЗУ, 2012. 186 с.

36. Любарська О.М. Жорстокість і насилля стосовно дітей у сім'ї: гендерний аспект. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/

Ardup/2011_1/1-4-47.pdf.

37. Лясковська О.В. Запобігання насильству в сім'ї. Практичний посібник для дільничних інспекторів міліції / Ред. упоряд. О.В. Лясковська. К.: Школа Рівних Можливостей, 2004. 108 с.

38. Менеджмент соціальної роботи. Підручник / автори-упорядники Надвинична Т. Л., Надвиничний С.А. Тернопіль: Видавничо-поліграфічний центр «Університетська думка ЗУНУ», 2023. 225 с.

39. Міщик Л.І. Сучасні технології в роботі з сім'єю із проблем насильства: досвід, перспективи [Метод. посіб.] / Л. Міщик, Т. Голованова, З. Білоусова; Запоріж. держ. ун-т. Запоріжжя, 2003. 103 с.

40. Надвинична Т. Л. Соціальний менеджмент: перспектива технологізації. Психологія і суспільство. 2011. № 1 . С. 114 – 122.

41. Насильство у сім'ї як соціальна проблема в Україні URL: <http://rogachik.just.ks.ua/yuridichnarubrika/nasilstvo-u-simyi-yak-sotsialna-problema-vukrayini.html>.

42. Омельченко Д., Мосьондз С. Домашнє насильство в Україні: соціологічний вимір та виклики політики протидії. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2021. № 4. С. 5–26.

43. Основи гендерної рівності: навч. посіб. /А. В. Фурман, Т. Л. Надвинична. Тернопіль: Економічна думка, 2006. 168 с.

44. Попередження, виявлення і подолання випадків насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми: тренінговий курс / [Автори-упорядники: Журавель Т. В., Коробченко Н. М., Нікітіна О. М., Сафронова О. Ф.]; За заг. ред. О. В. Безпалько, Т. В. Журавель. К.: ТОВ "К.І.С.", 2010. 167 с.

45. Посібник для тренерів з проведення просвітницьких занять із населенням щодо питань репродуктивного здоров'я і планування сім'ї / [Кенней А., Литвинова Т., Карбовська Н., Голоцван О.]. К.: Главник, 2009. 133с.

46. Про попередження насильства в сім'ї: Закон України. URL:<http://www.zakon.rada.gov.ua/go/2789-14>.

47. Психологический тренинг / упоряд. Главник О. К.: Шкільний світ. 2002. 112с.

48. Психолого-педагогічна робота у загальноосвітніх навчальних закладах з профілактики насильства над дітьми: Метод. посіб. / [Автори-упоряд.: Т. В. Вовчок, Н. П. Степура, І. С. Даниленко та ін].; За заг. ред. Т. П. Цюман. К.: ВПЦ «Експрес». 2009. 328 с.

49. Радчук Г. К. Сімейне виховання (освітній тренінг для батьків) / Г. К. Радчук, О. В. Тіунова. Навчально-методичний посібник. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. 121 с.

50. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / За заг. ред. А. Й. Капської. К.: УДЦССМ, 2000. – 260 с.

51. Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / За заг. ред. проф. І. Д. Зверєвої. К.: Центр учбової літератури, 2008. 336 с.

52. Стан системи попередження насильства в сім'ї в Україні: правові, соціальні, психологічні та медичні аспекти / [Бондаровська В. М., Кочемировська О. О., Лактіонова Г. М., Онишко Ю. В., Хаар Р., Христова Г. О.]; заг. ред. О. Кочемировська. К.: вид-во ФОП Клименко Ю. Я., 2010. 372 с.

53. Шинкаренко О. Д. Жорстоке поводження в сім'ї: механізми та наслідки. Київська міська державна адміністрація. Служба у справах неповнолітніх. К., 2001. С. 112-120.

54. Шпевак З. Як говорити, щоб діти нас слухали. Як слухати, щоб діти з нами говорили. Робочі матеріали семінару. К.: Християнський дитячий фонд. – 23 с.

55. Щербина-Прилука В. М. Насильство над дитиною як соціально-психологічна проблема. Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України „Проблеми загальної та педагогічної психології” 2009. № 11. С. 550-556.

56. Cohen J. A., Mannarino A. P., Deblinger E. Trauma-Focused Cognitive Behavioral Therapy. New York : Guilford Press, 2017. 330 p.

57. Dodge K. A., McLoyd V. C., Lansford J. E. The Cultural Context of Physically Disciplinary Practices: Intergenerational Transmission of Violence. *Child Development*. 2020. Vol. 91(3). P. 862–877.

58. Hester M. The Three Planet Model: Towards an Understanding of Contradictions in Approaches to Women and Children's Safety in Contexts of Domestic Violence. *British Journal of Social Work*. 2011. Vol. 41(5). P. 837–853.
59. Hobfoll S. E. Conservation of Resources Theory: Its Implications for Stress, Health and Resilience. *Annual Review of Psychology*. 2018. Vol. 69. P. 490–517.
60. Kazlauskas E., Zelviene P., Lorenz L. Psychotrauma and Child Rehabilitation Practices in Wartime. *European Journal of Psychotraumatology*. 2022. Vol. 13(2). Article 2110585.
61. Luthar S. S., Cicchetti D. Resilience in Development: Progress and Transformations. *Development and Psychopathology*. 2020. Vol. 32(3). P. 420–444.
62. Masten A. S. *Ordinary Magic: Resilience in Development*. New York : Guilford Press, 2021. 385 p.
63. Shapiro F. *Eye Movement Desensitization and Reprocessing (EMDR): Basic Principles, Protocols, and Procedures*. 3rd ed. New York : Guilford Press, 2018. 488 p.
64. Ungar M. *Multisystemic Resilience: Adaptation and Transformation in Contexts of Change*. Oxford : Oxford University Press, 2020. 256 p.
65. UNICEF. *Child Protection Response in Ukraine: Annual Report*. Kyiv, 2023. 52 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета для батьків

Запрошуємо Вас взяти участь в опитуванні, яке проводиться з метою вивчення ставлення батьків до виховного процесу дітей в сім'ї.

Анкетування анонімне, одержана інформація буде використана тільки з науковою метою.

1. Ваша стать:

- а) чол. б) жін.

2. Стаж сімейного життя:

- а) до 10 років
б) 10 – 19 років
в) 20 років і більше

3. Чи часто Ви читаєте літературу, присвячену проблемам виховання та розвитку дитини?

- а) так
б) інколи
в) ні, не читаю

4. Чи вчите Ви своїх дітей культурі міжособистісного спілкування?

- а) так, систематично
в) рідко, від випадку до випадку
б) намагаюсь, але не виходить
г) ні, тому що, не знаю, що казати

5. Чи впливає рівень освіти батьків, на Вашу думку, на внутрішньосімейні стосунки?

- а) так б) ні

6. Яким методам Ви надасте перевагу у вихованні своїх дітей?

- а) заохочення
б) особистий приклад
в) повчання
г) покарання
д) контроль

7. Який стиль сімейного виховання Ви використовуєте?

- а) авторитарний
б) ліберальний

в) демократичний

8. Який шлях у вихованні власних дітей Ви використовуєте?

а) влада

б) поступливість

в) діалог

9. Які, на Вашу думку, із запропонованих варіантів дій батьків є проявом насильства стосовно власних дітей?

а) побиття

б) погрози використання фізичного впливу

в) пияцтво, наркоманія батьків

г) систематичне використання ненормативної лексики

д) заборона займатися тою чи іншою справою

е) відмови в будь-чому

є) фізичне покарання

ж) сексуальні домагання

10. Що, на Вашу думку, спонукає окремих батьків кривдити своїх дітей?

а) погана поведінка дітей

б) вважають покарання найкращим методом виховання

в) прагнення утвердитися за рахунок слабших

г) невміння виховати

д) асоціальна поведінка батьків

е) з ними (батьками) так поводитися у дитинстві

є) інші чинники

11. Чи потрібно батькам карати своїх дітей?

а) так

б) ні

в) інколи

12. Чи можливий виховний процес дитини в сім'ї без фізичних покарань?

а) так б) ні

13. Чи є актуальною, на Вашу думку, проблема насильства в сім'ї щодо дітей?

а) так б) ні

14. Які види насильства в сім'ї становлять найбільшу загрозу

гармонійному розвитку особистості дитини?

- а) сексуальні насильство
- б) фізичне насильство
- в) моральні кривдження (образи, приниження)
- г) психологічне насильство
- д) фізичний недогляд (занедбаність)

15. Які види насильства, на Вашу думку, є найпоширенішими в сучасній сім'ї стосовно дітей?

- а) сексуальні насильство
- б) фізичне насильство
- в) моральні кривдження (образи, приниження)
- г) психологічне насильство
- д) фізичний недогляд (занедбаність)

16. Чи відчуваєте Ви обмеженість знань щодо виховання власної дитини?

- а) так б) ні

17. На які теми сімейного виховання Ви хотіли би послухати лекцію. З яких питань отримати консультації? _____

18. До кого Ви звернетесь за порадою у разі виникнення проблеми в сфері сімейного виховання та взаємостосунків з дитиною?

- а) до соціального педагога
- б) до психолога
- в) до класного керівника
- г) сам вирішуюю свої проблеми

19. Ваші пропозиції і побажання щодо даної проблеми _____

Анкета для дітей

Запрошуємо Вас взяти участь в опитуванні, яке проводиться з метою вияву насильства стосовно дітей в сім'ї.

Анкетування анонімне, одержана інформація буде використана тільки з науковою метою.

1. Ваша стать:

а) чол.; б) жін.

2. Чи є для Вас прикладом наслідування подружжя Ваших батьків?

а) так; б) ні;

в) не зовсім; г) дивлячись в яких випадках.

3. Які стосунки існують між Вами і Вашими батьками?

а) дружні; в) погані;

б) дуже близькі; г) напружені.

4. Чи обговорюєте Ви зі своїми батьками питання, які є важливими для Вас?

а) так; б) ні;

в) дуже рідко.

5. Кого із батьків Ви підтримуєте у конфліктних ситуаціях?

а) сторону батька; б) нічию.

в) сторону матері;

6. Чи цікавляться Ваші батьки Вашими мріями, бажаннями та потребами?

а) так; б) ні; в) дуже рідко.

7. Чи існує контроль за Вашою поведінкою з боку батьків?

а) так, постійно; б) абсолютно відсутній;

в) час від часу; г) дуже рідко.

8. Чи часто в своїй сім'ї Ви зустрічаєтеся з насильством?

а) так; б) ні.

9. Що, на Вашу думку, спонукає окремих батьків кривдити своїх дітей?

1) погана поведінка дітей;

2) вважають покарання найкращим засобом виховання;

3) прагнення утвердитися за рахунок слабших;

4) невміння виховати;

5) вживання алкоголю батьками;

б) з ними (батьками) так поводитися у дитинстві;

7) інші чинники.

10. Чи часто Ваші батьки спілкуються з Вами?

а) так; б) ні; в) дуже рідко.

11. Чи прослідковуються в вашій сім'ї такі явища, як:

а) тілесні покарання;

б) приниження гідності;

в) сексуальні домагання;

г) нехтування потребами, інтересами.

12. Яким методам виховання надають перевагу Ваші батьки?

- а) заохочення; б) покарання;
- в) особистий приклад; г) контроль;
- д) повчання.

13. Чи бувають в Вашій сім'ї покарання без пояснення причин , які його викликали?

- а) постійно; в) час від часу;
- б) рідко; г) ніколи.

14. Чи знаєте Ви свої права?

- а) так; б) ні.

15. Які види насильства, на Вашу думку, є найпоширенішими в сучасній сім'ї стосовно дітей?

- а) фізичне насильство; в) психологічне насильство;
- б) сексуальне насильство; г) нехтування.

16. Ваші пропозиції і побажання щодо даної проблеми _____

Тренінгова програма соціально-психологічної корекції для батьків, які практикують насильство над дітьми

Тренінг для батьків на тему: “Насильство як вид неправильного виховання”

Мета: сприяти формуванню батьківської компетентності щодо підвищення рівня поінформованості про сучасні підходи, форми та методи виховання дітей у сім'ї.

Завдання:

- 1) теоретично проінформувати про поняття «насильство», «насильницькі дії»;
- 2) розглянути види насильства, відпрацювати реакції дитини на насильство;
- 3) висвітлити різні методи виховання.

Вступне слово соціального працівника

Під час аналізу різних вікових періодів дитинства батькам розповідають, за якою схемою виникає насильство. Спочатку посилюється напруження, виникають невеликі інциденти, непорозуміння у стосунках, важко знайти теми для спілкування, що призводить до конфлікту. Соціальний працівник повідомляє тему, мету, завдання тренінгу.

Знайомство учасників

Кожен з учасників називає своє ім'я та ім'я дитини, ступінь взаємостосунків з нею.

Прийняття правил

Кожен з учасників називає умову, за якої йому було б комфортно працювати. Усі пропозиції записують на аркуші паперу чи дошці.

Визначення очікувань учасників

Мета: визначити очікування учасників, сформуванню мотивацію на роботу.

Тренер (соціальний працівник) звертається із пропозицією обдумати, чого батьки очікують від заняття. Батьки відповідають.

Вправа «Насильство – це ...», «Насильницькі дії – це...»

Мета: пояснити учасникам дані поняття.

Тренер пропонує учасникам на заздалегідь підготовлених аркушах паперу написати, що таке, на їхню думку, насильство. Далі треба об'єднатись із сусідом праворуч, обговорити і спільно дати визначення поняття «насильство». Після цього пара об'єднується з парою праворуч, вони знову виконують те ж завдання. Так триває, доки не залишиться 2 чи 3 групи, які запишуть свої напрацювання на аркуші ватману. Проводиться обговорення роботи, визначення учасників порівнюють із заздалегідь підготованим плакатом: «Насильство – це застосування прийомів різноманітного психологічного та фізичного тиску щодо іншої людини для встановлення повного або часткового контролю над нею».

Мозковий штурм «Які ви знаєте види насильства»

Мета: розповісти батькам про види насильства.

– Які ви знаєте види насильства?

Усі відповіді записують на аркуші ватману або дошці. Далі відповіді

обговорюють і порівнюють із заздалегідь підготовленим описом видів насильства (психологічне, фізичне, сексуальне, зневага інтересами і потребами дитини (нехтування)).

Робота в групах «Що ви розумієте під певним видом насильства?»

Мета: засвоїти поняття про види насильства; показати батькам, у чому полягає кожен із видів насильства.

Тренер (соціальний працівник) об'єднує батьків у п'ять груп за видами насильства: психологічне, фізичне, сексуальне, зневага інтересами і потребами дитини (нехтування). Далі кожна з груп на аркуші паперу дає відповідь на запитання: «Як ви розумієте цей вид насильства?».

Після роботи відбувається презентація груп; напрацювання співпадають ся із заздалегідь підготовленими написами-розшифровками видів насильства (**психологічне** – демонстрація розумової переваги, приниження, зверхнє ставлення, вигадкування прізвиськ, ізоляція від друзів; **фізичне** – завдання легких, середніх та тяжких тілесних ушкоджень; **сексуальне** – примус до здійснення статевих контактів без згоди партнера; **зневага інтересами і потребами дитини (нехтування)** – наявність належного забезпечення провідних потреб дитини в їжі, одязі, житлі, вихованні батьків чи осіб, їх що замінюють, у міру об'єктивних причин (бідність, психічні хвороби, недосвідченість) і без таких).

Вправа «Демонстрація насильства»

Мета: дати зрозуміти батькам відчуття та реакції дитини на кожен із видів насильства.

Тренер звертається до когось із групи і демонструє заздалегідь підготовану конкретну ситуацію кожного з видів насильства (на один вид – одна особа, вибір довільний). Далі на ватмані (дошці), поділеному навпіл, записують відповіді осіб на запитання: «Що ви відчували, коли до вас звертались?» і «Що ви хотіли зробити, коли до вас звертались?». Після чого перепитуємо всі відповіді, звертаємо увагу, чи є щось позитивне у відчуттях, чи є бажання діяти при такому спілкуванні.

Таким чином підводимо батьків до того, що такі ж відчуття переживають і наші діти. А враховуючи вікові особливості дітей (увагу батьків ще раз звертають на особливості певного віку), вони дуже часто роблять те, що хотілося зробити вам (увагу акцентують на відповідях самих батьків, записаних на дошці). Тренер запитує батьків: «То чи не варто нам замислитися: як ми спілкуємося зі своїми дітьми?» [8, с. 56-60].

Обговорення за бажанням.

Вправа «Любов – найкращий засіб виховання»

Мета: показати батькам, що саме любов до дітей є основою виховання. Тренер розповідає «Легенду про Нарциса», кінець якої змінено: «... в очах – щоб бачили красу, а діти у ваших, батьківських очах – тільки любов».

Тренер. «Німфи на березі струмочка оплакували смерть Нарциса, якого покарав Зевс за те, що він милувався собою і не помічав нікого навкруги. І зауважили німфи, що струмочок також зажурився. «Що з тобою? – спитали мавки у струмка. – Хто тебе образив, чи, можливо, ти тужиш?». Струмок відповів:

– Я сумую за Нарцисом... як гірко, що він більше не прийде до мене.

– О-о-о! Ти такий щасливий! Ми бачили цього чарівного юнака лише мимохідь, коли він прямував до тебе. Ми милувалися його волоссям, граційною ходою, але лише секунди. Ми любимо його, бо він схожий на нас... але розглядати його світлий образ годинами – це щастя, яке не випало на нашу долю. Ти – найкращий у світі! Нарцис годинами милувався собою у твоїх водах. Ти міг досхочу насолодитися від споглядання його краси, – шепотіли захоплено лісові німфи.

– Хіба він був красивий? – спитав здивовано струмочок.

– Він – незвичайний красень. Красивішого за нього ніколи не було і не буде... невже ти цього не помітив?

– Ні, - відповів струмочок. – Я не помітив його краси, бо щоразу, коли він дивився в мої води, я був зачарований побаченням – своїм відображенням у його очах... щоразу в його очах я бачив свою красу... себе!».

Тож побажаємо собі й кожному, щоб в очах дітей ми бачили свою красу, а вони в наших – любов! Бо обов'язок без любові породжує ворожість. Відповідальність без любові породжує безкомпромісність. Справедливість без любові породжує суворість. Розум без любові породжує жорстокість. Ввічливість без любові породжує лицемірство. Порядок без любові породжує дріб'язковість. Гідність без любові породжує хтивість. Віра без любові породжує фанатизм. Життя без любові не має сенсу.

Вправа на завершення «Що б я хотів побажати собі та сусіду праворуч»

Мета: зняття втоми, підвищення настрою.

Тренер просить усіх підвестися і по черзі дати відповідь на запитання, кладучи руку на плече сусіду праворуч. Після того, як усі учасники висловили свої побажання, тренер звертає увагу на те, що тільки бажаючи хорошого одне одному, можна досягти значного успіху.

Щастя вам у вихованні ваших дітей!

Заповнення анкети

1. Інформація, яку ви отримали, була для вас новою, частково новою, відомою?
2. Теоретична інформація була для вас важлива чи неважлива?
3. Які запитання вам хотілося б розглянути?
4. Які побажання у вас є до вдосконалення змісту теоретичної та практичної частини тренінгу?
5. А ще я хочу додати... (закінчіть речення) .

Тренінг для дітей на тему: „Ми проти насильства”

Мета: формувати в молодіжному середовищі позитивний імідж здорової людини, діагностувати форми насильства та виявити дітей, які перебувають у несприятливих умовах, в екстремальній ситуації, ознайомити їх з різними видами насильства.

Основні завдання тренінгу: усвідомити факти насильства щодо себе та інших, нейтралізувати думку «таке тільки в мене трапилось», навчити учасників говорити про насильство, повідомлення наприкінці заняття адреси і телефонів, за якими слід звертатись за допомогою.

Вік: 11-12 років.

Матеріали: 4-5 аркушів ватману; бейджики; журнали, з яких можна вирізати картинки, аркуш паперу формату А4 на кожного, клей, ножиці, маркери.

Вправа «Моє ім'я»

Назвіть своє ім'я, особливості вашої поведінки чи зовнішності, які починаються з тієї самої літери, що й ваше ім'я.

Правила

Група формулює правила, за якими планує працювати. Якщо учасники не вказують якогось із основних правил, ведучий/тренер називає його сам.

Очікування.

Запис та озвучення очікувань учасників від тренінгу.

Гра «Поміняйтесь місцями»

Вправа на розігрів групи, активізацію. Тренер пропонує якомога швидше помінятися місцями (не домовляючись) тим, хто: має руде волосся, любить морозиво тощо. Називайте ознаки, притаманні якомога більшій кількості учасників.

Діти 11-12 років, намагаючись зайняти місце, частіше за все не звертають уваги на інших, тому можливі зіткнення на шляху до вільного стільця, штовхання. Слід обговорити почуття обох сторін умовної сутички, наголосити, що, піддаючись прагненню досягти бажаної мети, не потрібно забувати про своїх друзів

Вправа «Колаж почуттів»

Кожній дитині пропонують зробити (з фотографій, картинок із журналів) колаж будь-якого почуття, що стосується насильства. Потім учасники вгадують, яке це почуття, яким чином отримана картинка виражає його, хто зображений на колажі- жертва чи людина, яка скоїла насильницький акт. Якщо діти побачили в цих ілюстраціях інші почуття, запропонуйте їм пояснити свою.

Тест «Насильство»

Цей елемент зустрічі є не лише діагностичним, а й активізує знання учасників тренінгу, що допомагає провести наступний етап не лише методом мінілекції, а й методом мозкового штурму.

Тренер. Дайте відповіді на запитання («так» або «ні»), наведені нижче.

1. Чи карають фізично твоїх друзів їхні батьки?
2. Тебе ображають твої брат чи сестра?
3. Чи було так, що батьки ставилися до тебе байдуже?

4. Чи було так, що близькі родичі ставилися до тебе байдуже?
5. Твої батьки сварять тебе?
6. Чи ставиться твоя сім'я неприязно до тебе?
7. Чи траплялося так, що вдома з тебе насміхалися?
8. Чи є в тебе знайомі, чії батьки знущаються, постійно ображають їх?
9. Чи були ви вдома свідками насильства (фізичних ушкоджень)?

Міні-лекція «Що таке насильство?»

Можна виділити чотири типи жорстокого ставлення до дітей.

1. Фізичне насильство-невипадкове завдання тілесних ушкоджень.
2. Сексуальне насильство-використання людини для отримання сексуального задоволення.
3. Зanedбаність – нездатність батька або особи, яка доглядає за дитиною, забезпечити основні потреби дитини в їжі, одязі, житлі.
4. Психологічне насильство – відсутність у родині доброзичливої, здорової атмосфери.

Може виявлятися у:

- зневазі – послідовній нездатності батьків чи особи, яка здійснює догляд, забезпечити дитині необхідну підтримку, увагу, турботу;
- жорстокому ставленні – хронічних приниженнях, образах і висміюванні дитини, знущанні з неї.

Груповий малюнок «Насильство»

Запропонуйте зробити спільний малюнок на задану тему, розподілити ролі у процесі створення.

Завдання вчить домовлятися і дає психотерапевтичну можливість спостерігати, яку стратегію використовує кожна дитина, а також сприяє зближенню учасників групи.

Ця вправа може стати початком відреагування.

Вправа «Скульптура»

Необхідно з учасників сьогоднішньої зустрічі зробити скульптуру, використовуючи всіх як глину. Назва скульптури – «Ми проти насильства».

Обговорення.

Підсумок

- Де ви можете застосувати отримані сьогодні знання?
- Чи виправдались ваші очікування?
- Що найбільше запам'яталося?
- Яку частину заняття ви бажали б змінити?

Прощання «Передай імпульс по колу»

Учасники зустрічі стають у коло та беруться за руки. Потиском рук по колу передають «імпульс», на знак єдності та прощання. Назвіть адреси і телефони, за якими слід звертатись у разі виникнення складних ситуацій.